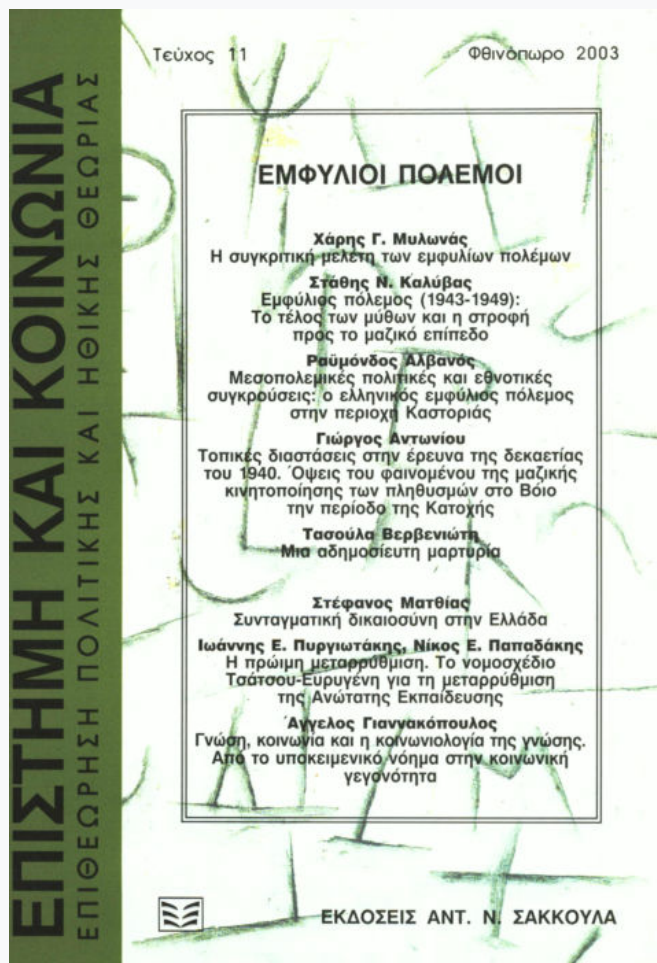

Science and Society: Journal of Political and Moral Theory

Vol 11 (2003)

Civil Wars

Unpublished Testimony

Τασούλα Βερβενιώτη

doi: [10.12681/sas.920](https://doi.org/10.12681/sas.920)

Copyright © 2015, Τασούλα Βερβενιώτη

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Βερβενιώτη Τ. (2015). Unpublished Testimony. *Science and Society: Journal of Political and Moral Theory*, 11, 143–169. <https://doi.org/10.12681/sas.920>

Μια αδημοσίευτη μαρτυρία

Τασούλα Βερβενιώτη*

Η μαρτυρία της Αγαθής Νοτίδου αφορά στην περίοδο 1940-1953. Η ίδια υπήρξε στέλεχος της Εθνικής Αλληλεγγύης Αθήνας, έζησε ως εξόριστη στη Χίο και στο Τρίκερι, καταδικάστηκε σε θάνατο και αποφυλακίσθηκε με αναστολή το 1953. Η μαρτυρία γράφτηκε το 1958, μεταγράφηκε το 1977, αλλά δεν εκδόθηκε ποτέ. Στο άρθρο αυτό, η αναζήτηση των αιτιών της μη έκδοσης αναδεικνύει τον σημαντικό ρόλο της εκάστοτε πολιτικής συγκυρίας στη γραφή/έκδοση μαρτυριών, στον καθορισμό του περιεχομένου τους και, τελικά, στη διαμόρφωση της μνήμης. Επισημαίνει τους λόγους για τους οποίους η γραφή/έκδοση μαρτυριών των εξορίστων γυναικών προηγείται των φυλακισμένων, καθώς και ότι οι δηλώσεις δεν συνηθίζουν να εκδίδουν μαρτυρίες. Και η Αγαθή Νοτίδου ήταν 'παρ' ολίγον' δηλωσίας.

Η μαρτυρία *‘Στρατόπεδο Γυναικών Τρίκερι. Ιστορικό ανάγνωσμα από προσωπικές εμπειρίες της περιόδου 1940-1953* γραμμένο από την Αγαθή Νοτίδου - Δρίτσου, Αθήνα 1977’, η οποία δεν είδε το φως της δημοσιότητας, έχει πολλά στοιχεία μοναδικότητας. Η πρώτη γραφή της έγινε το 1958, ενώ οι μνήμες ήταν ακόμη νωπές. Είναι η μοναδική μαρτυρία, με βάση τα υπάρχοντα δεδομένα, από γυναίκα η οποία ήταν μέλος της Εθνικής Αλληλεγγύης (ΕΑ) και έδρασε την περίοδο της Κατοχής στην Αθήνα, ήταν μεγάλη στην ηλικία, με προσωπική δράση ανεξάρτητη από την οικογένειά της και βίωσε, πρώτα, την εμπειρία της εξορίας (Χίος - Τρίκερι) και στη συνέχεια φυλακίσθηκε¹ και το σπουδαιότερο, η πολιτική της ζωή περιέκλειε μιαν αντίφαση:

---

* Δρ. Ιστορικός.

καταδικάστηκε με την πιο βαριά ποινή, 'εις θάνατον', ενώ είχε ζητήσει να κάνει δήλωση.

Οσοι/ες καταγράφουν τις εμπειρίες της ζωής τους το κάνουν γιατί τις θεωρούν σημαντικές και επιθυμούν να τις κοινωνήσουν και σε άλλους. Κάποιοι δεν επιθυμούν άμεσα μια ευρεία δημοσιότητα, μια έκδοση, και την αποφεύγουν συνειδητά.² Υπάρχουν όμως και μαρτυρίες, που οι συντάκτες τους ήθελαν να τις δημοσιεύσουν, αλλά δεν το κατόρθωσαν. Σε αυτή την κατηγορία ανήκει και η συγγραφέας Αγαθή Νοτίδου, η Σούλα, όπως την αποκαλούν οι οικείοι της. Η ίδια, αλλά και οι δικοί της επιθυμούσαν και προσπάθησαν να δημοσιοποιήσουν τη μαρτυρία. Το χειρόγραφο δακτυλογραφήθηκε και έφτασε μέχρι τα δημοσιογραφικά γραφεία,³ ίσως και τα εκδοτικά, αλλά δεν έγινε δημόσιο κείμενο, ούτε με κάποια έκδοση ή έστω, με μια δημοσίευση σε εφημερίδα.

Η αφήγηση της Αγαθής Νοτίδου αρχίζει με το ξέσπασμα του πολέμου, το 1940, και τελειώνει με την αποφυλάκισή της, το 1953. Τα βιογραφικά στοιχεία της τα μαθαίνουμε έμμεσα. Γεννήθηκε το 1888.⁴ Καταγόταν από την Ήπειρο, αλλά έμενε στην Αθήνα, στο Χαλάνδρι, όπου και το μαγαζί του άντρα της. Είχε δύο κόρες από τις οποίες η μία ήταν ήδη παντρεμένη όταν ξεκινά η αφήγηση και στην πορεία παντρεύτηκε και η δεύτερη.

Στην Κατοχή, με πρόταση ενός νεαρού, του Αντρέα, συμμετείχε στην έκδοση μιας παράνομης αντιστασιακής εφημερίδας. Ο Αντρέας τη συνέδεσε με το εαμικό αντιστασιακό κίνημα, με τη Μαργαρίτα Κωτσάκη, προπολεμική κομμουνίστρια, εξόριστη της δικτατορίας του Μεταξά (Κωτσάκη 1987). Λόγω ηλικίας δραστηριοποιήθηκε στην ΕΑ. Δεν θέλησε να ενταχθεί στο ΚΚΕ, γιατί τότε είχε 'πολύ κακή ιδέα για τον κομμουνισμό'. Φαίνεται ότι η συμβολή της στην οργάνωση ήταν σημαντική και αναδείχθηκε σε στέλεχος. Συμμετείχε και στις μεγάλες διαδηλώσεις της Αθήνας. Αργότερα, ο Αντρέας συνελήφθη και ένα μέρος του μηχανισμού 'χτυπήθηκε'. Προς το τέλος της Κατοχής η Αγαθή Νοτίδου έπεσε σε δυσμένεια: 'με είχαν κάνει πέρα' γράφει. Δεν συμμετείχε πια σε συσκέψεις όπου επρόκειτο να παρθούν αποφάσεις. Ως αιτία θεωρεί ότι σε μια συνέλευση στελεχών του ΕΑΜ, το 1944, μετά από ένα κύμα συλλήψεων, αρνήθηκε να ψηφίσει την 'τιμωρία' του Κ., ως προδοτή, με το αιτιολογικό ότι δεν υπήρχαν επαρκείς αποδείξεις και ότι 'το αίμα φέρνει αίμα'. Πριν από την απελευθέρωση αποσύρθηκε εντελώς από την οργάνωση, επειδή πληροφορήθηκε ότι αυτός που είχε πάρει τη θέση της, έπαιρνε τρόφιμα και για την οικογένειά του.

Στα Δεκεμβριανά, βλέποντας ότι ο αντικαταστάτης της αδιαφορούσε για

τους τραυματίες, δραστηριοποιήθηκε. Οργάνωσε συνεργεία για την παραλαβή και την περιθαλή τους. Μετά την ήττα του ΕΛΑΣ, δεν έφυγε από την Αθήνα. Δεν της το πρότεινε η οργάνωση, δεν είχε παπούτσια και ούτε της έδωσαν, όπως σε άλλους. Κρυβόταν. Όταν απείλησαν να συλλάβουν τον άντρα της, παραδόθηκε στον Ανδρέα, τον νεαρό που την είχε οργανώσει, ο οποίος είχε γίνει 'δεξιός, εθνικόφρονος και διώκτης των αριστερών, γύριζε με τους εθνοφύλακες στα σπίτια των αριστερών και γίνονταν τα ίδια και χειρότερα απ' ό,τι τότε με τους Γερμανούς'. Στην Ασφάλεια, το πιο δυνατό χτύπημα το δέχθηκε από τον Κ. Μάτωση το στόμα της και κουνήθηκαν τα δόντια της. Σκέφτηκε ότι έτσι πλήρωνε το δικό της 'όχι' για την εκτέλεσή του. Μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας και με ενέργειες της κόρης της, τον Φεβρουάριο του 1945, απελευθερώθηκε.

Για το διάστημα 1945 - 1948 περιγράφει διάφορα επεισόδια προσωπικού εξευτελισμού τα οποία υπέστη από τους 'εθνικόφρονες'. Θεωρεί ότι 'πλήρωνε' πράξεις εκδίκησης και αντεκδίκησης μεταξύ των Χιτών και των Ελασιτών για περιστατικά που είχαν συμβεί στη διάρκεια της Κατοχής: τον θάνατο μιας αγελάδας και ενός νεαρού Χίτη, 'της Καλογεζάς την εκδίκηση'. Σε μια περίπτωση, τη γλύτωσε ένας γείτονας, που τον είχε γλυτώσει και αυτή στα Δεκεμβριανά. Ωστόσο, φαίνεται ότι ο ρόλος της ως 'Αλληλεγγύη' στη γειτονιά ήταν σημαντικός και οι οικογένειες των εξόριστων της ζητούσαν βοήθεια. Τους έδινε κρυφά, 'τραβώντας' λεφτά από το μαγαζί του άντρα της. Πιο πολύ συμπαραστάθηκε στην Κούλα που είχε πέντε παιδιά ανήλικα και άντρα εξόριστο.

Τη συνέλαβαν στις 14 Φεβρουαρίου 1948. Είκοσι μέρες την πύεξαν να υπογράψει δήλωση. 'Εγώ το ζήτημα το είχα πάρει εγωιστικά. Δεν ήθελα ν' ακούσω για δήλωση', γράφει. Μαζί με την Παναγιώτα την έστειλαν στο στρατόπεδο εξόριστων γυναικών, στη Χίο. Οι εξόριστες πλήθαιναν και μαζί με άλλες 'επικίνδυνες', τα στελέχη, την πήγαν στο 'Παράρημα'. Τότε πληροφορήθηκε τον θάνατο του άντρα της. 'Έζησε εκεί περίπου ένα χρόνο και αντιμετώπισε μαζί με τις άλλες εξόριστες μύριες δυσκολίες 'με γέλια και πειράγματα'. Την Προτοχρονιά κατόρθωσαν να φτιάξουν και βασιλόπιτα.⁵

Τον Απρίλιο του 1949 μετέφεραν τις εξόριστες στο Τρίκερι.⁶ Μαζί με τη Φρόσω και τη Βούλα χτίσανε τη σκηνή τους. Το καλοκαίρι προχωρούσε και άρχισαν να τις υποχρεώνουν να ανέβουν επάνω, στο Μοναστήρι, όπου μια 'όμορφη κοπέλα' τις 'παρακαλούσε με δάκρυα στα μάτια' να 'ανανήσουν'. Η Αγαθή Νοτίδου σημειώνει ότι ήταν 'άνωτερο στέλεχος της ΕΠΟΝ και πολλές κοπέλες του στρατοπέδου ήταν υπό τις διαταγές της'. Την αντιμετώπισαν με

γέλια. Τους μίλησε και ο 'Σπανός' που πολλές εξόριστες 'είχαν συνεργασθεί μαζί του τον καλό καιρό' και φεύγοντας του τραγούδησαν 'την πί- μάνα μ' την πίτα πόφαγε ο Σπανός ήταν κολοκυθένια'⁷. Στις μεταξύ τους κρίσεις επικράτησε: 'ή θα είσαι αγωνιστής και τα δίνεις όλα ή να λείψεις'. Τον Αύγουστο ήρθε και ο υπουργός Ασφαλείας 'για να ανακοινώσει την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού (Θεοδώρου 1976β: 178) αλλά το γεγονός δεν αναφέρεται στη μαρτυρία'. Φώναξαν και για μεταγωγή ονόματα 'αρχηγίων' μαζί με δηλωσίες. Το στρατόπεδο 'αγρίεψε', 'κρύωσαν οι καρδιές', γιατί πολλές εξόριστες θεώρησαν και τις 'αρχηγίνες' ως δηλωσίες και υπόγραψαν και αυτές δήλωση (το γεγονός αυτό δεν αναφέρεται σε καμιά άλλη μαρτυρία). Από αυτές που έφυγαν, μετά από ένα μήνα, γύρισαν πολύ λιγότερες. Στη μαρτυρία περιγράφονται και τα προσωπικά δράματα των γυναικών. Η Παναγιώτα, που είχαν φύγει μαζί για την εξορία, αρρώστησε, πήδηξε από το πεζούλι του αναρρωτηρίου, τρία μέτρα, και την έστειλαν στο νοσοκομείο, στο Βόλο. Πέθανε. Η Σούλα αισθάνθηκε τύψεις, γιατί δεν την 'πρόσεξε'. Στο στρατόπεδο ξεκίνησε μια προσπάθεια για καλύτερη διατροφή και μοιράζονταν το 1/3 των δεμάτων. 'Μπήκε πάλι η ομόνοια, χαλάρωσε η δυσπιστία'. Μπήκε και το φθινόπωρο. Η Βούλα, η φίλη της, 'βουβάθηκε'. Αντιμετώπιζε ένα φοβερό δίλημμα. Ο άντρας της 'ξεμυαλίστηκε' με μια άλλη γυναίκα και 'παράτησε' το σπίτι και τα τρία παιδιά τους. 'Νύχτες ολόκληρες πάλευε με τον εαυτό της'. Αποφάσισε ότι δεν θα υπογράψει δήλωση. Στις 16 Οκτωβρίου 1949 κάλεσαν τη συγγραφέα και της είπαν ότι θα φύγει από το Τρίκερι. Θεωρεί ότι οι άλλες σκέφτηκαν 'Μήπως πάει να πατήσει κι αυτή τη γάτα;', έκφραση που σημαίνει: να κάνει δήλωση. Η Φρόσω, η φίλη της, της είπε 'Πρόσεξε μην μας ντροπιάσεις'. Σε άλλο κείμενο η μετακίνησή της περιγράφεται ως δραματική, λόγω της κακοκαιρίας (Θεοδώρου 1976β: 170). Εκείνη περιγράφει τη χαρά της που θα έβλεπε τα παιδιά της.

Την πήγαν στο Μεταγωγών. Ηρθαν και οι κόρες της. Στην κλούβα που τους μετέφερε στην Ασφάλεια, πάνω σε ένα ράντζο, είδε τον Παντελή, χτυπημένο. Ερχόταν από τη Μακρόνησο. Την πήγαν σε μια βίλα στην Κηφισιά. Την έφεραν σε αντιπαράσταση με τον Αλέξη 'δοκιμασμένο στέλεχος', 'παλιός κομμουνιστής - Ακροναυπλιώτης', που το πραγματικό του όνομα ήταν Παύλος. Της ανέφεραν και τον Πρόδρομο, από τον οποίο έπαιρνε 'οδηγίες'. Έφεραν και την κόρη της με τον γαμπρό της να της πουν να κάνει δήλωση. Έφεραν και την Αργυρώ 'που ήταν από τα δοκιμασμένα δυναμικά στελέχη' και της είπε και αυτή το ίδιο. 'Με είχε πιάσει ένα πείσμα, άγνωστο σε μένα έως τότε'. Δεν έκανε δήλωση. Την πήραν από εκεί. Στην κλούβα συνάντησε

ξανά τον Παντελή, αλλά όταν του μίλησε γύρισε το κεφάλι του αλλού. Στην Ασφάλεια συνάντησε την Αμαλία, από το Μαρούσι, και άλλες που τις είχαν βασανίσει, αλλά δεν είχαν υποκύψει, δεν είχαν υπογράψει. Συνεχίσθηκαν οι αντιπαραστάσεις. Έφεραν και την Κούλα, τη γειτόνισσα με τα πέντε παιδιά που τη βοηθούσε κρυφά. Ήταν ο κυριότερος μάρτυρας κατηγορίας της. Τη λυπήθηκε. Της έδωσε να φάει και μοιράστηκαν το ράντζο.

Στο τέλος του Νοέμβρη 1949 τη μετέφεραν στις Κεντρικές Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ (ΚΓΦΑ) μαζί με άλλες 17 γυναίκες. Της ζήτησαν και εκεί να κάνει δήλωση. Μόνο τρεις δεν έκαναν. Περιγράφει τη φυλακή, τις καλόγριες, τους χώρους, τους ανθρώπους, τη διατροφή, τις γυναίκες που έφευγαν για δίκη, τις γιορτές των Χριστουγέννων. Στο 'υποδικείο' ήταν περίπου 60. Η δίκη της προσδιορίστηκε για τις 18 Ιανουαρίου 1950 (64 κατηγορούμενοι). Πρώτος μάρτυρας κατηγορίας ο Αλέξης-Παύλος. Κατέθετε δύο μέρες. Κατέθεσε και η Κούλα. Παρατήρησε ότι, ενώ τους άντρες τους ρωτούσαν αν αποκηρύσσουν το ΚΚΕ, τις γυναίκες τις ρωτούσαν μόνο αν ήταν κομμουνίστριες και 'όταν έλεγες όχι αυτό ήταν όλο'. Τότε 'προς στιγμήν είχα την αδυναμία να πω στο δικηγόρο μου να φωνάξουν το όνομά μου', γιατί φώναζαν τα ονόματα μόνο όσων προτίθετο να κάνουν δήλωση. Τη φώναξαν λοιπόν, αλλά ο Πρόεδρος, αφού κοίταξε τα χαρτιά του, είπε 'Όχι, πήγαινε'. Δεν δέχτηκε τη δήλωσή της. Η δίκη αναβλήθηκε. Από τις 19 κατηγορούμενες οι 16 πήγαν σπίτι τους, και οι τρεις στη φυλακή. Εκεί έμαθαν τη στάση της στο δικαστήριο 'κι αμέσως άρχισε η περιφρόνηση', η οποία 'με είχε πληγώσει τρομερά και έκλαιγα συνεχώς', γράφει.

Η νέα δίκη προσδιορίστηκε για τις 15 Αυγούστου 1950. Καταδικάστηκε σε θάνατο, όπως και οι άλλες δύο γυναίκες (Άννα και Αμαλία) και δέκα άντρες. Μόλις άκουσε την απόφαση την έπιασε 'μια αβάσταχτη νύστα' και ένιωθε 'ένα κενό' στο κεφάλι της. Στη φυλακή η επανένταξη της στην Ομάδα Συμβίωσης έγινε όταν ήρθε μια από τις 'μεγάλες', έτσι ονομάζει τις γυναίκες της Κομματικής Ηγεσίας, και την ρώτησε τί κάνει. 'Τα δικά μου τα γαλόνια είναι ανώτερα' της είπε, εννοώντας ότι η 'μεγάλη' είχε καταδικασθεί 20 χρόνια, ενώ η ίδια σε θάνατο. 'Το βλέπω μου λέει' και όταν άρχισε ο χορός 'με τράβηξαν και μένα'. Απόκτησε και δύο φίλες, από άλλους θαλάμους όμως.

Τα γεγονότα που καταγράφονται στη μαρτυρία για τα τρία χρόνια που έμεινε στις ΚΓΦΑ μετά τη δίκη της, αφορούν τις οικογενειακές ιστορίες των φιλενάδων της, για μια γυναίκα που της έριξαν στην ποδιά της το κομμένο κεφάλι του άντρα της, την αντίσταση των γυναικών στις εκτελέσεις που

επρόκειτο να γίνουν στις ανδρικές φυλακές –θέματα που τα συναντά κανείς σε όλες σχεδόν τις μαρτυρίες. Υπάρχει όμως και ένα θέμα-γεγονός που το περιγράφει πιο αναλυτικά από κάθε άλλη μαρτυρία. Φαίνεται ότι την απασχόλησε πολύ, γιατί με αυτό τελειώνει και το κείμενό της. Αφορά το θέμα της πατρότητας του παιδιού της Έλλης Παπά. Η Έλλη Παπά παντρεμένη με τον Ηλία Ιωαννίδη, ο οποίος βρισκόταν στο βουνό και μετά στην υπερορία, έζησε έναν έρωτα με τον Νίκο Μπελογιάννη, ο οποίος ήρθε από την υπερορία στην Ελλάδα. Ήταν και αυτός παντρεμένος, τόσο στην Ελλάδα όσο και ‘έξω’. Όταν τους συνέλαβαν, η Έλλη Παπά ήταν έγκυος. Το θέμα πήρε μεγάλες διαστάσεις μόνο στις γυναικείες φυλακές. Η άποψη της Αγαθής Νοτίδου είναι σαφώς ενάντια στους χειρισμούς της Έλλης Παπά όσον αφορά τον τρόπο ανακοίνωσης της πατρότητας, αλλά και σε αυτό καθεαυτό το γεγονός, γιατί ‘εγώ ήξερα πώς το κόμμα στηριζόταν προπάντων στην ηθική’.

Τελικά, στις 18 Μαΐου 1953, έγινε η αναθέωση της δίχης της και αποφυλακίσθηκε με δέκα χρόνια αναστολή. Είχε ήδη εγγόνια. Από τις άλλες κατηγορούμενες, η Άννα πάνω στο χρόνο πέθανε στη φυλακή από λευχαιμία και ‘η Αμαλία αυτή τη στιγμή που γράφω, αν κι έχουν περάσει οκτώ χρόνια από τότε, βρίσκεται ακόμη φυλακή’. Η μαρτυρία, δηλαδή, γράφτηκε το 1958. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν έγιναν προσθήκες, ίσως πριν ή κατά τη δακτυλογράφηση, το 1977, γιατί στη μαρτυρία αναφέρεται ότι οι φυλακές Αβέρωφ είχαν γκρεμισθεί, γεγονός που συνέβη στη διάρκεια της επτάχρονης δικτατορίας.

Η πολιτική συγκυρία και η γραφή/έκδοση μαρτυριών

Η μαρτυρία της Αγαθής Νοτίδου συγκαταλέγεται στα κείμενα εκείνα που έχουν γραφτεί από μη επαγγελματίες συγγραφείς και αφορούν τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940, τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1941-1944) και τον Εμφύλιο που υπήρξε η βαριά κληρονομιά του. Συνολική μελέτη τους δεν έχει γίνει. Υπάρχουν μελέτες για τα κείμενα των ελλήνων εβραίων για το Ολοκαύτωμα (Αμπαξοπούλου 2000α: 202-228, 2000β: 338-362), καθώς και μια προσπάθεια παραβολής των παραπάνω κειμένων με την κομμουνιστική μνήμη γύρω από την ήττα (Παναγιωτόπουλος 1997: 135-163). Στα ‘αυτοβιογραφικά τεκμήρια της αριστεράς’, στα οποία πρέπει να ενταχθεί και η μαρτυρία της Νοτίδου, ως κριτήριο για την κατάταξή τους χρησιμοποιείται η πολιτική και κοινωνική συγκυρία, καθώς και τα συγκεκριμένα, κάθε φορά, προτάγματα και αναζητήσεις των συγγραφέων (Παπαθανασίου 1996: 253-266).

Ωστόσο, η ιστορική ανάγνωση αυτών των μαρτυριών προϋποθέτει, πέρα από τις ιστορικές γνώσεις, και καλή γνώση του βιογραφικού των συγγραφέων, της πολιτικής και κοινωνικής τους ταυτότητας, τόσο κατά την εποχή βίωσης των γεγονότων, όσο και αυτής που στη συνέχεια δημιούργησαν και τους οδήγησε στη συγγραφή. Η δράση της Αγαθής Νοτίδου έχει ως αφετηρία την Κατοχή. Οργανώθηκε στην Εθνική Αλληλεγγύη (ΕΑ), η οποία στα πλαίσια του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ) είχε αναλάβει τον τομέα της πρόνοιας. Θεωρείτο γυναικεία οργάνωση, γιατί είχε πολλά μέλη γυναίκες, κυρίως μεγάλες στην ηλικία (Βερβενιώτη 1994: 226-236). Θεωρείτο, επίσης, κάπως κατώτερη από τις άλλες εαμικές οργανώσεις, αν και το έργο της υπήρξε ουσιαστικό. Όταν κάποιος δίσταζε να οργανωθεί του πρότειναν τουλάχιστον να ενταχθεί στην ΕΑ (Ζεύγου 1980: 226). Γι' αυτό, αν και η ηλικία της το επιτρέπει, το βιογραφικό της δεν μας επιτρέπει να εντάξουμε τη μαρτυρία της στα αυτοβιογραφικά κείμενα των ελλήνων κομμουνιστών (Consa 1995: 107- 129), παρόλο που εξορίστηκε, φυλακίσθηκε και καταδικάσθηκε σε θάνατο.

Η προσπάθεια να αναζητηθούν τα αίτια της μη δημοσίευσης της μαρτυρίας της Αγαθής Νοτίδου, θα στηριχθεί, εκτός από την πολιτική συγκυρία και την κοινωνική και πολιτική της ταυτότητα, και στη συγκριτική άλλων μαρτυριών. Πιο συγκεκριμένα, σε 31 κείμενα γυναικών, οι οποίες διάνυσαν κάποιο χρονικό διάστημα της ζωής τους στις Κεντρικές Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ (Βερβενιώτη 2003: 91-125) και θα εμπλουτισθεί με τη συγκριτική μελέτη γραπτών μαρτυριών εξορίστων γυναικών.

Οι γραπτές μαρτυρίες των αγωνιστών της εαμικής αντίστασης είναι κείμενα επικοινωνιακά: το ποιός μιλάει, σε ποιόν μιλάει, τότε και πώς αποτελούν σημαντικές παραμέτρους για τη σωστή ανάγνωσή τους και την ιστορική χρήση τους. Η εκάστοτε πολιτική συγκυρία μπορεί να θεωρηθεί ως η ομπρέλα που καλύπτει και καθορίζει όχι μόνο τον χρόνο γραφής και έκδοσης των μαρτυριών αυτής της κατηγορίας, αλλά και το περιεχόμενό τους. Οι συγγραφείς των μαρτυριών απευθύνονται σε ένα κοινό: στους νέους που 'πρέπει να μάθουν', αλλά και στους 'παλιούς' συντρόφους τους. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει την προσοχή ότι οι μαρτυρίες συνδιαλέγονται μεταξύ τους. Οι 'νέοτεροι' συγγραφείς είναι συνήθως ενήμεροι για τις προηγούμενες δημοσιεύσεις.

Στη συγγραφή αλλά και στη δημοσίευση ή μη μιας μαρτυρίας ο ρόλος της πολιτικής συγκυρίας υπήρξε καταλυτικός, κυρίως λόγω της ήττας του ΕΑΜ/ΚΚΕ. Ο ελληνικός Εμφύλιος, πέρα από μια τριχρόνη πολεμική σύ-

γκρουση (1946-1949) υπήρξε μια πολιτική αντιπαράθεση, Δεξιάς-Αριστεράς, η οποία διεξήχθη στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου και κράτησε περίπου όσο και αυτός. Η συγκρότηση της ατομικής και της συλλογικής μνήμης των ανθρώπων της Αριστεράς που διώχθηκαν, εξορίστηκαν ή/και φυλακίστηκαν και, κατ' επέκταση, τα απομνημονεύματά τους είναι άμεσα συνδεδεμένα με τα πολιτικά γεγονότα. Ως κύριες ιστορικές συμβατικές τομές μπορούν να θεωρηθούν: το 1958, όταν η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) εξελέγη αξιωματική αντιπολίτευση (τότε γράφτηκε και η μαρτυρία της Νοτίδου), η διάσπαση του ΚΚΕ το 1968, η νομιμοποίηση του ΚΚΕ με τη Μεταπολίτευση (1974), η αναγνώριση της 'Εθνικής' αντίστασης το 1982 και, τέλος, το 1989 που στο διεθνές επίπεδο σηματοδοτείται από την κατάρρευση του σοβιετικού μπλοκ και στο εθνικό από τη συγκυβέρνηση Δεξιάς και Αριστεράς, την ψήφιση του Νόμου για την 'άρση των συνεπειών του εμφυλίου'⁸ και το κάψιμο των 'φακέλων'. Αξίζει να επισημάνουμε ότι κάθε μία από αυτές τις τομές χρειάζεται περίπου μια πενταετία για να 'αφομοιωθεί' και να παράγει απομνημονεύματα με διαφορετικό περιεχόμενο, με διαφορετικό Λόγο.

Προηγούνται οι μαρτυρίες για την εξορία

Η Αγαθή Νοτίδου, παρόλο που στο Τρίκερι έζησε ως εξόριστη μόνον έξι μήνες, ενώ στο στρατόπεδο της Χίου πάνω από έναν χρόνο και στις φυλακές Αβέρωφ τριάνμισι χρόνια, έθεσε ως υπέρτιτλο στη μαρτυρία της *Στρατόπεδο γυναικών Τρίκερι*. Ο τίτλος έρχεται σε αντίθεση όχι μόνο με τη ζωή της, αλλά και με το γραπτό της, αφού οι αναμνήσεις της από το Τρίκερι καταλαμβάνουν το 15% του κειμένου, περίπου σαράντα σελίδες⁹. Η αναφορά στο Τρίκερι, δεν οφείλεται μόνο στο ότι από εκεί είχε πιο ωραίες αναμνήσεις αλλά και στο ότι το Τρίκερι, ως χώρος, σηματοδοτεί και σηματοδοτείται ως τόπος εξορίας γυναικών. Η συλλογική μνήμη, όταν αναφέρεται στις εξόριστες, εκεί παραπέμπει: ούτε στη Χίο, ούτε στη Μακρόνησο.

Η επιλογή να δηλώσει στον τίτλο την ταυτότητα της εξόριστης βαίνει παράλληλα με το γεγονός ότι η γραφή και η έκδοση μαρτυριών των εξορίστων γυναικών προηγείται των φυλακισμένων. Γνωρίζουμε ότι η γραφή άρχισε οργανωμένα το 1950, στο 'δεύτερο' Τρίκερι, όπως συνηθίζουν να το ονομάζουν, αφού τον Αύγουστο μετέφεραν εκεί από τη Μακρόνησο όσες δεν είχαν υπογράψει δήλωση. Μια ομάδα, με υπεύθυνη τη Ρόζα Ιμβριώτη, άρχισε να καταγράφει τις συλλογικές εμπειρίες των γυναικών. Πρόκειται για τα γνωστά ως 'εννέα θαμμένα τετράδια', τα οποία έκρυβαν/έθαψαν στη ρίζα

μιας ελιάς. Στις γυναικείες φυλακές δεν παρατηρείται κάτι αντίστοιχο. Με δεδομένο τον τρόπο λειτουργίας του ΚΚΕ, ακόμη και αν η πρωτοβουλία ανήκε στη Ρόζα Ιμβριώτη δεν θα πραγματώνονταν χωρίς τη σύμφωνη γνώμη του Κόμματος.

Ο δημόσιος λόγος του Κόμματος –κάθε κόμματος–, όσον αφορά το παρελθόν, την ιστορία, αποτελείται από σύμβολα που υποστηρίζουν τις εκάστοτε απόψεις του και από κενά και σιωπές για ό,τι είναι αντίθετο σε αυτές (Thompson 1998: 21-28). Στη μεταπολεμική Ελλάδα, στον επίσημο κρατικό δημόσιο λόγο, οι φυλακισμένοι/ες και οι εξόριστοι/ες δεν αναγνωρίζονταν ως πολιτικοί κρατούμενοι. Θεωρείτο ότι είχαν διαπράξει ‘ποινικώς κολάσιμα αδικήματα’. Ο δημόσιος αριστερός λόγος, όμως, προσπαθούσε να επιβάλει την άποψη ότι ήταν πολιτικοί κρατούμενοι. Η μυθολογία του όρου ‘πολιτικός κρατούμενος’ τον συνέδεε με τον άνθρωπο που διώκεται για τις ιδέες του, ενώ –θεωρητικά– η χρήση βίας αποτελούσε προνόμιο των πολιτικών του αντιπάλων. Επιπλέον, το 1948, στον ΟΗΕ, είχε ψηφισθεί, χωρίς καμιά αρνητική ψήφο, η ‘Παγκόσμια Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων’ που κατοχύρωνε την ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης, της έκφρασης και η φυλάκιση για πολιτικούς λόγους από τις κυβερνήσεις που την είχαν υπογράψει, όπως η Ελλάδα, συνιστούσε παραβίαση των αρχών της (Neier 1998: 350-380). Η πολιτική επιδίωξη της Αριστεράς για την επιβολή του όρου του πολιτικού κρατούμενου προϋπόθετε την κατασκευή μιας δημόσιας εικόνας για τον κρατούμενο και, ιδίως, για την κρατούμενη που να ανταποκρίνεται στο πρότυπο του/της ‘ιδεολόγου’, η οποία υφίστατο βία –ήταν ήρωας/μάρτυρας– αλλά δεν ασκούσε βία.

Οι εξόριστες πληρούσαν, περισσότερο από τις φυλακισμένες, τις προϋποθέσεις του όρου ‘πολιτικός κρατούμενος’, αφού διώκονταν για τις ιδέες τους και όχι για τις πράξεις τους, όπως οι φυλακισμένες, και είναι εύλογο να προηγούνται και στη γραφή και στην έκδοση γραπτών μαρτυριών. Η πρώτη μαρτυρία που αφορά τις γυναικείες φυλακές Αβέρωφ εκδόθηκε δεκαπέντε χρόνια αργότερα από μαρτυρία για την εξορία (Φαλιάγκα 1980). Τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 δεν έχουμε μαρτυρίες από τις φυλακισμένες των ΚΓΦΑ, σε αντίθεση με τις εξόριστες. Η πολιτική συγκυρία ήταν αποτρεπτική.¹⁰

Για την εξορία, η πρώτη έκδοση μαρτυρίας με συγγραφέα γυναίκα, την οποία έχουμε υπόψη μας, εκδόθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1960 (Λεύκα 1964). Την ίδια εποχή, *Η ιστορία της Μακρονήσου*, μεγάλο μέρος της οποίας

γράφτηκε και αυτή το 1950 –όπως τα ‘εννέα θαμμένα τετράδια’–, πουλιόταν στα περίπτερα, σε φυλλάδια (Μάργαρης 1966).

Τη δεκαετία του 1970, και μάλιστα στη διάρκεια της επτάχρονης δικτατορίας (1967-1974), εκδίδονται επίσης μαρτυρίες για την εξορία. Στην Ελλάδα, κυκλοφορεί μια αφήγηση με αποκλειστικό αντικείμενο την εξορία και φωτογραφίες από αυτή (Κουτήφαρη 1973) καθώς και μια ποιητική συλλογή (Θεοδώρου 1973). Στο εξωτερικό δημοσιεύεται μια μαρτυρία (Παγουλάτου 1974), η οποία είχε γραφτεί στις αρχές της δεκαετίας του 1970.

Αμέσως μετά το τέλος της δικτατορίας γίνεται η πρώτη έκδοση από τα ‘εννέα θαμμένα τετράδια’ (Θεοδώρου 1975) καθώς και μία έκδοση που περιέχει κυρίως τραγούδια των εξορίστων γυναικών (Μαχαίροπούλου 1975). Την επόμενη χρονιά, κυκλοφορεί μια πιο ολοκληρωμένη έκδοση από τα ‘θαμμένα τετράδια’ (Θεοδώρου 1976α).¹¹ Την ίδια εποχή γράφεται και εκδίδεται το μεγάλο *Άλμπουμ με στίχοι και ζωγραφικές από την εξορία* της Κατερίνας Χαριάτη - Σισμάνη (Χαριάτη 1977). Η συγγραφή των κειμένων είχε γίνει το 1975, το ‘παγκόσμιο έτος Γυναίκας’, όπως σημειώνει η ζωγράφος - συγγραφέας.

Στο πλαίσιο αυτής της εκδοτικής δραστηριότητας των εξορίστων πρέπει να εντάξουμε και το γεγονός ότι το κείμενο της Αγαθής Νοτίδου φέρει ημερομηνία 1977. Ίσως τότε ξαναγράφτηκε ή/και δακτυλογραφήθηκε, γεγονός που επιβεβαιώνει την επιθυμία της για έκδοση. Αν τότε δόθηκε και ο υπέρτιτλος *Στρατόπεδο γυναικών Τρίκερι*, σίγουρα πρόκειται για μια ‘συνομιλία’ μεταξύ των αφηγητών και των αφηγήσεων. Ακόμη, όμως, και αν τα πράγματα δεν είναι έτσι, το γεγονός παραμένει: πρώτα ξεκινά η γραφή και η έκδοση μαρτυριών για τις εξορίες και έπεται των ΚΓΦΑ.

Η επιλογή να τονισθεί το γεγονός ότι ήταν εξόριστη, ενώ στις φυλακές έζησε διπλάσιο χρόνο από ό,τι στην εξορία, από τη μια μεριά δίνει το στίγμα της εποχής και από την άλλη είναι συμβατό και με τα προσωπικά της βιώματα. Η παραμονή της στις Κεντρικές Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ είναι συνδεδεμένη με δύο τραυματικά γεγονότα: την ‘περιφρόνηση’ που εισέπραξε από τις συγκατατούμενές της για την πρόθεσή της να υπογράψει δήλωση και την καταδίκη της σε θάνατο. Και τα δύο τα βίωσε οδυνηρά. Το πρώτο την έκανε να κλαίει συνέχεια, το δεύτερο της έκανε το κεφάλι της ‘άδειο’ και ήθελε όλο να κοιμάται. Επιπλέον, γράφει ότι τη ‘ρετσινιά’ της προτιθέμενης δήλωσης, ‘την πλήρωσα ώσπου βγήκα από την φυλακή’, είχε δηλαδή μεγαλύτερη διάρκεια από την παραμονή της στον θάλαμο των μελλοθανάτων, γιατί το ‘μελλοθαναείο’, λίγο μετά την καταδίκη της από το Στρατοδικείο, καταρ-

γήθηκε. Τα δύο αυτά προσωπικά τραυματικά βιώματα λειτούργησαν επίσης αποτρεπτικά ώστε να τεθούν οι φυλακές Αβέρωφ ως υπέρτιλος στο *Ιστορικό ανάγνωσμα από προσωπικές εμπειρίες της περιόδου 1940- 1953*.

Η Αγαθή Νοτίδου, λοιπόν, έγραψε τη μαρτυρία της το 1958 αλλά δεν κατάφερε να την εκδώσει στη σύντομη πολιτική άνοιξη της δεκαετίας του 1960. Οι συνθήκες δεν ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκές και οι μαρτυρίες που εκδίδονται εκείνη την εποχή είναι πολύ λιγότερες συγκριτικά με τη δεκαετία του 1970, όπου μετέγραψε το κείμενο, καθώς και τη δεκαετία του 1980, όταν συνέχισε τις προσπάθειες για έκδοση. Τις δύο αυτές δεκαετίες παρατηρείται μια άνθιση, άρα ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού για τις μνήμες των αγωνιστών της εαμικής αντίστασης, των εξόριστων και των φυλακισμένων (Antonίου και Marantzidis 2002). Η Αγαθή Νοτίδου είχε και τις τρεις ιδιότητες. Η πολιτική συγκυρία δεν ήταν αποτρεπτική και ο υπέρτιλος *Στρατόπεδο γυναικών Τρίκερι* συνάδει με αυτή.

Η μη έκδοση δεν μπορεί να αποδοθεί ούτε στο μέγεθος της μαρτυρίας. Οι 254 δακτυλογραφημένες σελίδες είναι μάλλον ιδανικές. Δεν μπορεί να αποδοθεί ούτε και στο ύφος της συγγραφέως, γιατί δεν χρησιμοποιεί καθόλου σχεδόν πλάγιο λόγο, αλλά στιχομυθίες, που δίνουν ζωντάνια στο κείμενο και το κάνουν 'διαβαστερό'. Αυτό που λειτούργησε αποτρεπτικά για την έκδοση ήταν το περιεχόμενο, η ουσία της μαρτυρίας, οι εμπειρίες της γράφουσας. Γιατί, ο λόγος, ηρωικός ή/και μαρτυρικός, παράγεται όταν υπάρξουν οι αναγκαίες κοινωνικές προϋποθέσεις για την αποδοχή του (Wieniorka στο Παναγιωτόπουλος 1997: 144). Η μαρτυρία γράφτηκε, αλλά δεν κρίθηκε δημοσιεύσιμη, γιατί έλειπαν οι κοινωνικές προϋποθέσεις.

Η πολιτική συγκυρία και το περιεχόμενο της μαρτυρίας

Τα χρόνια της 'Μεταπολίτευσης' ήταν ηρωικά. Η κοινωνία, μετά από μια επάχρονη δικτατορία, με αντίσταση χωρίς λαϊκή βάση, και με μία διάσπαση της Αριστεράς που ταλάνισε τα στρατόπεδα εξοριστών και τις φυλακές, ανακάλυψε την Αντίσταση και, πιο συγκεκριμένα, την ηρωική της έκφραση, στους 'καπετάνιους' (Eudes 1975). Το 1976, ο φωτογράφος Σπύρος Μελετζής εξέδωσε σε μεγάλο αριθμό αντιτύπων τις φωτογραφίες που είχε βγάλει στο Βουνό, η έκθεση των οποίων είχε αναβληθεί τριάντα χρόνια, λόγω των Δεκεμβριανών και, στη συνέχεια, του Εμφύλιου. Ο 'Δάσκαλος - Αντάρτης' του εξωφύλλου, που με τη γενειάδα του και τα φουσκάλια του, κρατώντας το ντουφεκί στέκει πάνω σε έναν βράχο με φόντο τον ουρανό, έγινε αφίσα

που μαζί με τον Τσε Γκεβέρα κοσμούσε τα φοιτητικά δωμάτια. (Μελετζής 1984). Τότε ακούσθηκε και το σύνθημα: ΕΑΜ - ΕΛΑΣ - Πολυτεχνείο. Οι μαρτυρίες της 'γενιάς της αντίστασης' απευθύνονταν σε ένα πλατύ κοινό, που αναζητούσε στηρίγματα στο παρελθόν για να πορευτεί στο μέλλον. Η 'Εθνική' Αντίσταση ήταν ιδανικός τόπος.

Η μαρτυρία, όμως, της Αγαθής Νοτίδου δεν ήταν ηρωική. Είχε γραφτεί πολύ νωρίτερα, σε άλλες συγκυρίες. Το θέμα των πολιτικών μετατοπίσεων που διαπερνά όλο της το κείμενο ήταν βαρύ, αβάστακτο για τα πρώτα χρόνια της 'Μεταπολίτευσης' - ίσως ακόμη και για σήμερα. Η στάση του Αντρέα, ο οποίος την ενέταξε στην εαμική Αντίσταση και, στη συνέχεια, έγινε διώκτης των αριστερών, σε μια εποχή που δικαίως απαιτούσε να αναγνωρισθεί η εαμική 'Εθνική' αντίσταση έθετε ερωτηματικά για τον ορισμό του αντιστασιακού και, ακόμη χειρότερα, για τα όρια μεταξύ αντιστασιακών και δοσίλογων.

Το 1982, η 'Εθνική' Αντίσταση αναγνωρίστηκε. Με καμάρι πήραν τα αναμνηστικά μετάλλια εαμίτες και, κυρίως, επονίτες που τόσα χρόνια ούτε στα παιδιά τους δεν είχαν μιλήσει για τη δράση τους, μια δράση που εμφανιζόταν σε μια 'ηρωολατρική προοπτική, όπου όλα είναι φτιαγμένα με δύο χρώματα, το μαύρο και το άσπρο' και όπου 'οι φωτοσκιάσεις και οι σκιές δε βρίσκουν εύκολα τη θέση τους' (Ηλιού 2000: 162-3). Στις μαρτυρίες των γυναικών πρώην πολιτικών κρατουμένων ακόμη και οι τίτλοι είναι ηρωικοί: *Για μια νέα ζωή* και υπότιτλος 'Χείμαρροι γενίκαμε για μια νέα ζωή' (Καρανίκα 1984) ή *Μια ζωή γεμάτη αγώνες* (Κωτσάκη 1987). Αλλά και σε λιγότερο ηρωικούς τίτλους, όπως *Μια ζωή σαν τόσες άλλες* (Σακελίων 1985) το περιεχόμενο προξενεί τον θαυμασμό για τις αποτυχίες και τις αντιστάσεις απέναντι στις πραγματικά δύσκολες και μαρτυρικές καταστάσεις που υφίσταται η συγγραφέας.

Η αναγνώριση της Αντίστασης, όμως, έθεσε και το ζήτημα του τι έγινε μετά τον Εμφύλιο. Κοινωνικά, τον κάλυπτε ένα πέπλο σιωπής. Δεν ήταν ανακοινώσιμος. Η πρώτη μεταπολεμική γενιά γνώριζε ελάχιστα: για ήρωες που μαρτύρησαν στα ξερονήσια και τις φυλακές. Η Αγαθή Νοτίδου πέρασε από δύο στρατόπεδα εξόριστων και από τις φυλακές Αβέρωφ, αλλά η μαρτυρία της δεν συνηγορούσε σε αυτή την κατασκευή της μνήμης. Περιέγραφε με τις σκληρές συνθήκες κράτησης, αλλά και τα γέλια και τις χαρές τους. Στην αφήγηση της είναι υπαρκτά και τα διλήμματα, καθώς και αισθήματα όπως ο φόβος ή, πιο σωστά, ο φόβος για τον φόβο, ακόμη και η δειλία, αισθήματα ανθρώπινα μεν, αλλά μη συνάδοντα με την ιδιότητα του αγωνιστή,

του ήρωα/μάρτυρα, γι' αυτό και μη ανακοινώσιμα. Στις άλλες μαρτυρίες, η μνήμη, επιλεκτική όπως είναι, τα έριξε στη λησμονιά, τα απάλειψε, αλλά και εάν ακόμη τα είχε διατηρήσει, ο/η συγγραφέας δεν τα θεώρησε αξιομνημόνευτα και δεν τα κατέγραψε. Η Αγαθή Νοτίδου, όμως, περιγράφει πόσο βασανίσθηκε η Βούλα να αποφασίσει να μην υπογράψει, παρόλο που τα παιδιά της θα έμεναν στον δρόμο, αλλά και τις εξόριστες που υπέγραψαν γιατί νόμιζαν ότι και οι 'αρχηγίνες' είχαν υπογράψει, καθώς και την 'όμορφη' κοπέλα και το 'Σπανό', πρώην στελέχη του ΕΑΜ/ΚΚΕ, που τους έλεγαν να 'ανανήψουν'.

Ακόμη και για τις μνήμες που αφορούσαν την καθημερινότητα της φυλάκισης, η μαρτυρία της δεν ακολουθούσε την επίσημη γραμμή μνήμης. Σύμφωνα με αυτή, η ψυχαγωγία –για παράδειγμα– ήταν απαγορευμένη, γίνονταν κρυφά, κρατώντας τσίλιες, στους θαλάμους και όχι στον ανοικτό χώρο, στην αυλή (Κωτσάκη 1987: 63). Η Αγαθή Νοτίδου, όμως, γράφει: 'Το απόγευμα οι κοπέλες έστησαν τον χορό, μια και τις Κυριακές η Διευθύντρια έφευγε και οι υπάλληλοι επιτρέπουν κάτι μικροδιασκέδασεις στις κρατούμενες' ή ότι η Διευθύντρια 'έδωσε συγχαρητήρια' στις κρατούμενες για τη διακόσμησή του θαλάμου.

Επιπλέον, στον ελληνικό Εμφύλιο, το πιο ακανθώδες θέμα δεν είναι οι φυλακές και τα στρατόπεδα εξόριστων, ούτε βέβαια οι στρατιωτικές επιχειρήσεις, αλλά οι άνθρωποι που σέρονταν στα ανακριτικά τμήματα και δικάζονταν από τα Έκτακτα Στρατοδικεία –ένα θέμα που η ιστορική έρευνα δεν το έχει αγγίξει ακόμη. Στη δίκη στην οποία υπήρξε κατηγορούμενη και η Αγαθή Νοτίδου, σύμφωνα με τη μαρτυρία της, τα 2/3 περίπου των κατηγορουμένων 'δήλωσαν', όπως και οι δύο ιεραρχικά ανώτεροί της στην οργάνωση, ο Πρόδρομος και ο Παύλος-Αλέξης και, επιπλέον, η Κούλα που είχε άντρα εξόριστο ήταν βασικός μάρτυρας κατηγορίας. Σε μια μαρτυρία ζωής που έχει εκδοθεί και αναφέρεται σε μια αντίστοιχη δίκη (60 κατηγορούμενοι) γράφεται: 'οι απολογίες των κατηγορουμένων ήταν άψογες και συγκινητικές' (Καρανίκα 1984: 23). 'Όσοι όμως έτυχε να ασχοληθούν με το θέμα και να διαβάσουν δικογραφίες και πρακτικά Έκτακτων Στρατοδικείων ξαφνιάζονται με το συμβιβαστικό τόνο των απολογιών, γιατί τουλάχιστον από αυτούς που έφτασαν 'με το κεφάλι ψηλά' στο εκτελεστικό απόσπασμα, σύμφωνα με τη συλλογική μνήμη, άλλα περίμεναν να ακούσουν (Πετρονώτης 2003: 107-8).

Δεν έχει νόημα να μιλάμε για αλήθεια ή για ψέμα, αλλά για μια μάχη ανάμεσα στις ποικίλες αλήθειες και ψέματα, γιατί κάθε άτομο, κοινωνική

ομάδα, πολιτικό κόμμα ή καθεστώσ έχει ανάγκη να επιβεβαιώσει και να δικαιώσει την ύπαρξη του. Επενδύει σε ένα παρελθόν για να εξασφαλίσει το μέλλον του (Cardus 2000). Στη δεκαετία του 1980 ήταν σχεδόν αδύνατο να δημοσιευτεί μια μαρτυρία στην οποία καταρρίπτετο ο μύθος του αντιστασιακού ανθρώπου ο οποίος 'πάσχει κ' υποφέρει και λυπάται σαν αληθινός ζωντανός άνθρωπος, μα όλα τα υπερνικά και θριαμβεύει' και ο οποίος αφηφώντας την πείνα, την αγωνιά και το βόλι του εχθρού, δεν λυγίζει και δεν προδίδει (Ιμβριώτης 1962). Ο μύθος αυτός, κατασκευασμένος στις φυλακές και τις εξορίες, μέσα σε μια κοινωνία που αντιμετώπιζε τους αριστερούς ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας, ως 'μιάσματα', είχε επικρατήσει κοινωνικά μετά τη Μεταπολίτευση. Ήταν δύσκολο να γίνει αποδεκτό ότι οι ήρωες-μάρτυρες δίσταζαν, είχαν ενδοιασμούς και ότι φοβούνταν.

Μετά το 1989, η συγκυρία μεταβλήθηκε. Τη δεκαετία του 1990 μειώνονται σχεδόν εντελώς οι εκδόσεις για τις εξορίες, ενώ διπλασιάζονται οι μαρτυρίες που αφορούν τις φυλακές¹². Ο Ψυχρός Πόλεμος είχε τελειώσει και δεν υπήρχε λόγος να υποστηριχθεί ότι οι κρατούμενες στον Αβέρωφ ήταν 'όλες καταδικασμένες για την αγωνιστική δράση μας [τους] στην Κατοχή' (Κωτσάκη 1987: 71). Η κοιμματική/πολιτική επιλογή να ταυτισθεί ο πολιτικός κρατούμενος με τον πολιτικά διωκόμενο αλλά όχι τον ένοπλα αντιστεκόμενο, δεν είχε νόημα ύπαρξης. Στις μαρτυρίες που εκδίδονται μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1990, πληροφορούμαστε πλέον ότι οι αντάρτισσες του Δημοκρατικού Στρατού αποτελούσαν μεγάλο μέρος των πολιτικών κρατουμένων. Η Αγαθή Νοτίδου το είχε μαρτυρήσει ήδη από τη δεκαετία του 1950. Αλλά, έτσι κι αλλιώς, η μεγάλη συμμετοχή των γυναικών μαχητριών στον Δημοκρατικό Στρατό αποτέλεσε ένα ανατρεπτικό γεγονός για όλη την ελληνική κοινωνία, το οποίο είναι δύσκολο να το κατανοήσει, να το ερμηνεύσει και να το εντάξει -ακόμη και σήμερα- στη συλλογιστική της.

Το κύριο θέμα που διαφοροποιεί τις μαρτυρίες της δεκαετίας του 1990 από τις προηγούμενες είναι η καταγραφή των διενέξεων και ρήξεων ανάμεσα στη βάση και την ηγεσία της Ομάδας Συμβίωσης. Καθόλου τυχαία, η πλειοψηφία των συγγραφέων αυτής της περιόδου δεν είχε ταχθεί με το επίσημο κόμμα στη διάσπαση του 1968. Οι συλλογικότητες της νιότης τους, όμως, κρατούσαν καλά μέχρι το 1989. Ενώ στη δεκαετία του 1980, ακόμη και όσες είχαν κατηγορηθεί από το Κόμμα ως 'πράκτορες' και είχαν 'αντιηγετικές' θέσεις ελάχιστα έθιγαν το ζήτημα (Παπαδούκα 1981), στη δεκαετία του 1990 ο αναγνώστης των μαρτυριών έχει την αίσθηση ότι η κοιμματική ηγεσία πίεζε και στεναχωρούσε τις κρατούμενες περισσότερο από την κρατική κα-

ταστολή. Ίσως την τελευταία να την είχαν δεδομένη. Ίσως η στάση του Κόμματος να τις πόνανε και τις στεναχωρούσε περισσότερο, γιατί μπορεί να μας πληγώσουν βαθιά, μόνο αυτοί που αγαπάμε, οι 'δικοί' μας άνθρωποι. Ίσως φταίει που τόσα χρόνια ο πόνος από την πληγή δεν ήταν ανακινώσιμος και, ξαφνικά, μπόρεσε να βγει στην επιφάνεια και βγήκε απότομα: σαν ένας βαθύς αναστεναγμός.

Η μαρτυρία της Αγαθής Νοτίδου, παρόλο που η ίδια υπέφερε από την 'περιφρόνηση' των συγκρατούμενων της, δεν μπορεί να ενταχθεί σε αυτή την κατηγορία. Εξάλλου η μαρτυρία της είχε γραφτεί τουλάχιστον είκοσι χρόνια νωρίτερα, σε άλλες συγκυρίες. Η μόνη κατηγορία που καταγράφει ενάντια στο ΚΚΕ, αφορά την πλατειά στρατολογία, τις παραμονές της απελευθέρωσης, γιατί θεωρεί ότι έτσι 'γέμισε' το Κόμμα άχρηστους ή χαφιέδες. Και η πρόθεσή της για δήλωση, στο Στρατοδικείο, σύμφωνα με τη μαρτυρία της, δεν περιλάμβανε την αποκήρυξη του ΚΚΕ, αλλά την αποδοχή ότι η ίδια δεν ήταν κομμουνίστρια, που μάλλον ήταν αλήθεια. Επιπλέον, η Αγαθή Νοτίδου δεν κάνει κριτική στις 'μεγάλες', την κομματική ηγεσία των φυλακών. Τις σέβεται. Θεωρεί φυσικό η πληροφόρηση να δίνεται περιορισμένα: οι 'μεγάλες ήξεραν', ενώ 'εμείς, οι άλλες, αναρωτιόμασταν', γράφει. Επιπλέον τις εγκυβάζει στο καθήκον για μεγαλύτερη αωστηρότητα. 'Αχ, γιατί εσείς οι μεγάλες που ήρθατε πρώτες, δεν βάζατε μια κάποια τάξη εδώ μέσα;' θα πει, εννοώντας ότι έτσι θα μπορούσαν να την είχαν σταματήσει από το ολίσθημα της δήλωσης που πήγε να διαπράξει. Και αυτά τα 'λέει', ενώ υφίσταται την 'περιφρόνηση'.

Στις μαρτυρίες της δεκαετίας του 1990, η 'περιφρόνηση' ονομάζεται 'απομόνωση'. Μαρτυρείται ότι στις φυλακές λειτουργούσαν δύο εξουσίες: η κρατική διεύθυνση και η κομματική ηγεσία. Και οι δύο μπορούσαν να ασκούν 'επιτήρηση και τιμωρία', σύμφωνα με το ερμηνευτικό σχήμα του Φουκώ (Φουκώ 1989). Σε αυτές τις μαρτυρίες περιγράφονται ακραίες εκδοχές 'απομόνωσης'. Για πολιτικούς κρατούμενους που η κομματική ηγεσία δεν τους άφηνε να φάνε, να πιουν νερό, να πλυθούν, να πάνε στην τουαλέτα, να κοιμηθούν, μέχρι 'να σπάσουν' (Ξυφτίλης 1996: 548-550). Αλλά και λιγότερο ακραίες περιπτώσεις τιμωρίας. Τους καταδίκαιζαν στη σιωπή. Δεν τους μιλούσαν. Καταγράφονται επίσης και ονόματα απομονωμένων (Μανωλκίδου 1997: 92-3).

Η υπόθεση Πλουμπίδη-Μπελογιάννη, ένα θέμα-κλειδί για την Αριστερά, αναφέρεται σε αρκετές αφηγήσεις (Τσακίρη 1996: 551-558, Μανωλκίδου 1997: 101, Χατζή 1999), ενώ τη δεκαετία του 1980 αποσιωπάτο.¹³ Και η

Αγαθή Νοτίδου ασχολείται πολύ αναλυτικά (μέχρι το τέλος του βιβλίου της) με το θέμα, αλλά η οπτική της, η θέση της, δεν θεωρείται, σήμερα, από τους περισσότερους 'πολιτική'. Αναφέρεται σε ένα 'ηθικό', με την τρέχουσα έννοια της τότε εποχής, ζήτημα. Καταθέτει τον αντίκτυπο που είχε στις πολιτικές κρατούμενες των ΚΓΦΑ η 'παράνομη' σχέση της Έλλης Παππά με τον Νίκο Μπελογιάννη. Περιγράφει το πώς αντιμετώπισαν οι φυλακισμένες μια γυναίκα που δεν κνοφορούσε το παιδί του 'νόμιμου' άντρα της.

Στην αρχή, έγινε κάποιο 'σούσουρο', γράφει, αλλά σταμάτησε γρήγορα γιατί επικράτησε η σκέψη ότι και η Έλλη Παπά πήγε 'έξω', όπου βρισκόταν ο άντρας της, και 'ξαναμπήκε' και τη συλλάβανε και 'ο κόσμος άρχισε να τη σέβεται και να την θεωρεί ηρωίδα'. Το παιδί γεννήθηκε, βαφτίστηκε, ξεκίνησε και η δεύτερη δίκη (15 Φεβρουαρίου 1952) και, ενώ κόντευε να τελειώσει, η Έλλη Παππά, σύμφωνα με τη μαρτυρία της Νοτίδου, ανέβηκε στον επάνω θάλαμο 'και με αρκετή αναιδεια φώναξε οργισμένη' ρωτώντας 'ποιά είναι αυτή εδώ που αμφιβάλει για την πατρότητα του παιδιού μου;'. Τότε θεώρησαν ότι 'το παιδί ήταν νόμιμο και επιπλέον κάθε συζήτηση ήταν ντροπή'. Τις μέρες της εκτέλεσης όμως 'η Ιωαννίδου διέδωσε ότι το παιδί ήταν του Μπελογιάννη'. Τότε 'Φωτιά αν έπεφτε στη φυλακή τέτοιο σάλο δεν θα προκαλούσε. Ξεσηκώθηκαν όλες οι παντρεμένες που ήταν από την επαρχία και είχαν έξω τους άντρες τους και οι πιο δυνατές κήρυξαν αμέσως τον πόλεμο...'

Η σύγκρουση ανάμεσα στην κουλτούρα της πόλης και της υπαίθρου, της Αθήνας και της επαρχίας, η οποία υπήρχε στην κοινωνία, αναπαράχθηκε με οξύτητα στον στενό χώρο των φυλακών. Από τη μια οι επαρχιώτισσες και οι ηλικιωμένες (η Αγαθή Νοτίδου ήταν και τα δύο) και από την άλλη οι 'χειραφετημένες', οι μορφωμένες, οι Αθηναίες, που αποτελούσαν και την ηγεσία των φυλακών. Η αντίδραση των γυναικών της επαρχίας που είχαν κοινωνικοποιηθεί με τους κανόνες της πατριαρχικής οικογένειας και είχαν αποδεχθεί τους σεξουαλικούς περιορισμούς που είχαν επιβληθεί στο 'πρώτο αντάρτικο', σύμφωνα με τους οποίους τα δύο στελέχη –το λιγότερο– θα έπρεπε να είχαν διαγραφεί, ήταν φυσική και αναμενόμενη.¹⁴ Οι γυναίκες αυτές ταυτίστηκαν με τη γυναίκα του Ν. Μπελογιάννη που 'σαπίζει στη Μακρόνησο εξορία' (αν και οι εξόριστες δεν ήταν πια στη Μακρόνησο), γιατί σκέφτηκαν ότι 'εμείς σαπίζουμε στη φυλακή και τα στελέχη μας ξελογιάζουν τους άντρες μας και κάνουν παιδιά μαζί τους'.

Η Αγαθή Νοτίδου κατηγορεί ακόμα την Έλλη Παπά ότι έστειλε ένα σημείωμα που παρομοίαζε με 'σκουλήκια' όσες μιλούσαν ενάντια στη μνήμη

του Μπελογιάννη. Τότε, όμως, σηκώθηκε 'τρικυμιά', και 'έπεσε άγριο ξύλο' και μετά από ένα δεύτερο σημείωμα 'χωρίσθηκαν οι θάλαμοι σε δύο στρατόπεδα', με αποτέλεσμα ότι 'μέρα με τη μέρα άδειάζαν', λόγω των ομαδικών δηλώσεων. Η Αγαθή Νοτίδου σημειώνει: 'Καμιά μας δεν αμφέβαλε ότι όλα αυτά που γίνονταν από κάπου ξεκινούσαν, κάποιον δάκτυλο είχε βάλει η Ασφάλεια'. Το εμφυλιοπολεμικό κλίμα ήταν πολύ βαθιά μέσα της χαραγμένο: η Ασφάλεια πρέπει να ήταν υπεύθυνη για τους καυγάδες και για τις ομαδικές δηλώσεις μεταξύ των πολιτικών κρατουμένων.

Στη δεκαετία του 1990 η μνήμη για τη δύσκολη κατάσταση που βρέθηκε η κοινότητα των φυλακισμένων γυναικών στον Αβέρωφ με αποτέλεσμα τις 'ομαδικές αυθόρμητες δηλώσεις' να εντοπίζεται στις υπερβολές: τάζιζαν το μωρό 'μέσα από χρυσό κύπελλο και με χρυσό κουτάλι'. Η γράφουσα δεν ήταν παρούσα, αλλά έμαθε για μια κατάσταση 'αλλοφροσύνης' και για ένα κλίμα 'ανυπόφορο και παρανοϊκό'. Και θεωρεί τις δηλώσεις ως 'παράξενη κι ακατανόητη αντίδραση' (Βασιλείου 1999: 231-2). Σε μια άλλη μαρτυρία δεν αναφέρεται τίποτε για καυγάδες και για δηλώσεις. Εξάλλου, δηλώνεται ότι 'Ήμουνα και γω κοντά στην Έλλη. Ήμουνα φίλη της'. Εκ των υστέρων τίθεται το ερώτημα: αφού ο θάνατος είναι ίδιος για όλους και μάλιστα σε ένα χώρο όπου όλοι θρηνούσαν δικούς τους ανθρώπους, μήπως 'όλοι οι εκτελεσμένοι, χωρίς εξαίρεση, δεν ήταν ήρωες; Γι' αυτό, άραγε, οι περισσότερες μελλοθάνατες δεν πήγαν να πάρουν το γαρύφαλλο;', το οποίο μοιράσθηκε, ως μνημόσυνο, στις σαράντα μέρες μετά την εκτέλεση (Μανωλακίδου 1997: 100). Και οι δύο προαναφερθείσες συγγραφείς ήταν Αθηναίες και επονίτισσες, μια γενιά νεότερες από την Αγαθή Νοτίδου. Μια ακόμα νεότερη κρατούμενη γράφει 'Πολλές φορές οι γυναίκες τσακώνονταν μεταξύ τους (αυτό του Αβέρωφ), ιδιαίτερα όταν γεννήθηκε το παιδί του Μπελογιάννη' (Στεφάνου 1999: 89). Τίποτε άλλο.

Για τη δεκαετία του 1990, η 'ηθική' της Αγαθής Νοτίδου ήταν εκτός εποχής. Η κοινωνική απαγόρευση των εκτός γάμου σχέσεων είχε αρθεί και η υπεράσπιση της παρθενιάς των κοριτσιών ανήκε στην παράδοση, στο παρελθόν. Οι πρώην επονίτες έβλεπαν τα εγγόνια τους να συζούν, χωρίς γάμο, με τους/τις αγαπημένους/ες τους. Το θέμα θεωρείτο μη πολιτικό, ένα απλό κουτσομπολιό. Εξάλλου, σύμφωνα με τη συλλογική μνήμη, η Αριστερά αποτελούσε το πιο 'προχωρημένο' κομμάτι της κοινωνίας, και οι πολιτικοί κρατούμενοι την πρωτοπορία της. Οι ιδέες που υπεράσπιζε η Αγαθή Νοτίδου ήταν 'ξεπερασμένες'. Αυτός ήταν ένας ακόμη λόγος που η μαρτυρία της δεν ήταν δημοσιεύσιμη.

Οι δηλωσίες δεν γράφουν μαρτυρίες

Πέρα όμως από την ηλικία, την ιδεολογία ή τον χρόνο συγγραφής, το βασικό στοιχείο που διαφοροποιεί τη μαρτυρία της Αγαθής Νοτίδου από τις ήδη δημοσιευμένες, είναι το γεγονός ότι στη διάρκεια της δίκης αποφάσισε να υπογράψει δήλωση και, ταυτόχρονα, ήταν θανατοποινίτισσα. Είναι γεγονός ότι εκτελέστηκαν και άνθρωποι που είχαν υπογράψει δήλωση, αλλά αυτό το πληροφορείται κανείς αφού έχει προχωρήσει πολύ στην έρευνα, μαζί με το γεγονός ότι ο θάνατος δεν εξάλειψε το στίγμα του δηλωσία. Κοινωνικά –και ιδίως στη φυλακή– το βάρος του ήταν πολύ μεγάλο. Σκίαζε ακόμη και τη χαρά μιας απρόσμενης αθώωσης. Δύο ανήλικες αντάρτισσες αθώωθηκαν από το Στρατοδικείο από μια σύμπτωση (η δικηγόρος τους γνώριζε προσωπικά το Βασιλικό Επίτροπο), αλλά η κομματική ηγεσία θεώρησε ότι είχαν υπογράψει δήλωση. Τα κορίτσια για να ‘αποκατασταθούν’ κάλεσαν τη δικηγόρο να μιλήσει με την ηγεσία. ‘Για μας, αυτή ήταν η ημέρα της αθώωσης και όχι του στρατοδικείου’, γράφει η μία από τις πρώην αντάρτισσες (Βλάση 1997: 134-137).

Το στίγμα ήταν τόσο ανεξίτηλο που οι δηλωσίες δεν συνηθίζουν να γράφουν μαρτυρίες, παρόλο που αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία των ανθρώπων που ενεπλάκησαν στην εαμική αντίσταση. Η υπογραφή ή μη της δήλωσης αποτέλεσε ένα κομβικό σημείο στην όλη εμφυλιοπολεμική λογική, η οποία χώρισε τους έλληνες σε ‘εθνικόφρονες’, καθαρόαιμους ή μη δεξιούς από τη μια και σε αριστερούς, ‘εαμοβούλγαρους’ ή ‘μιάσματα’ από την άλλη. Γιατί ο ελληνικός Εμφύλιος διεξήχθη στα πλαίσια του Ψυχρού Πολέμου και η λογική του, ο λόγος του, κράτησε σχεδόν όσο και αυτός: περίπου σαράντα χρόνια.

Ο αριθμός των ανθρώπων που υπέγραψαν δήλωση δεν είναι γνωστός, και πιθανόν να είναι αδύνατο να εξακριβωθεί. Υπολογίζεται ότι στη Μακρόνησο υπέγραψε το 80% των ανδρών (Μαργαρίτης 2000: 281) και οι μισές περίπου από τις γυναίκες που είχαν μεταφερθεί από το Τρίκερι (Βερβενιώτη 2000: 113).

Καμιά από τις 32 μαρτυρίες που έχουν γραφτεί από πρώην κρατούμενες των φυλακών Αβέρωφ δεν είναι γραμμένη από δηλωσία ή πουθενά δεν δηλώνεται κάτι τέτοιο. Όσον αφορά τις πρώην εξόριστες, έχουμε δύο μαρτυρίες. Η μία από την ηθοποιό Καλή Καλό. Ομολογεί ότι υπέγραψε τη δεύτερη φορά, αφού είχε βγει από την εξορία προσωρινά και ενώ την απειλούσαν να την ξαναστείλουν. Μαρτυρεί ότι υπέγραψε ‘με πολλή απελπισία

και οδύνη' και ότι 'για πάρα πολλούς μήνες περπάταγα με τα μάτια χαμηλωμένα για να μην τυχόν αντικρίσω κανένα βλέμμα συντρόφου μου, που θα μ' έφτυνε με το ύφος του' (Καλή 1998: 67-87). Αυτοβιογραφείται όμως ως 'θεατρίνα' και όχι ως αγωνίστρια. Η δεύτερη μαρτυρία δεν έχει εκδοθεί στην Ελλάδα, αλλά στη Νέα Υόρκη. Το γεγονός συνέβη στη Μακρόνησο. Υπέγραψε μαζί με τη φίλη της, μετά το επισκεπτήριο που είχαν οργανώσει οι αρχές με τους άντρες δηλωσίεις, αφού συνάντησε τον αδελφό της και η φίλη της έναν δικηγόρο που θαύμαζε και ο οποίος τις έσπρωξε προς τη σκηνή, όπου υπογράφονταν οι δηλώσεις. Καταγράφει τα αισθήματά της 'Βαρειά ντροπή μας κρατάει χαμηλωμένα τα μάτια', 'Έχεις προδώσει ποτέ τον εαυτό σου; Αν ναι, τότε μονάχα μπορείς να νιώσεις πώς αισθανόμαστε τη νύχτα εκείνη' (Παγουλάτου 1974: 159-162). Από μία λιγότερο εμπειριστατωμένη έρευνα στις γραπτές μαρτυρίες ανδρών φαίνεται ότι ισχύει το ίδιο. Κοινωνικά το γεγονός ήταν κατακριτέο και μη ανακοινώσιμο, με εξαίρεση τη Μακρόνησο –και πάλι ψιθυριστά. Οι δηλωσίεις δεν συνηθίζουν να αυτοβιογραφούνται.

Το γεγονός πώς δεν έχουμε γραπτές μαρτυρίες για τη ζωή και τη δράση των ανθρώπων που έκαναν δηλώσεις μας εμποδίζει να κατανοήσουμε ένα μεγάλο κομμάτι της ιστορίας της περιόδου. Η Αγαθή Νοτίδου μπορεί να μην υπέγραψε δήλωση, αλλά κάποια στιγμή ήταν έτοιμη να το κάνει και γι' αυτό η μαρτυρία της είναι και πολύτιμη και διαφωτιστική. Ο αντίκτυπος αυτής της πράξης διαπερνά όλο το κείμενό της, αλλά και τη ζωή και τη σκέψη της. Το κείμενό της θα μπορούσε να χαρακτηριστεί απολογητικό. Καταγράφει αναλυτικά όλες τις στιχομυθίες τόσο στα ανακριτικά γραφεία όσο και στη φυλακή, όπου της ζητούν δήλωση. Αναφέρει τους τρόπος που αντιστέκεται, όσο και τη διάχυτη καχυποψία της για όλους και όλες. Στο Μεταγωγών 'βρήκαμε άλλες δυο για ιατρική εξέταση, στην πραγματικότητα για καμιά δηλωσούλα', γράφει. Η καχυποψία αποτελεί μία από τις βλαβερές συνέπειες του Εμφυλίου (Βερβενιώτη 2002α).

Οι δηλωσίεις, μια μεγάλη κοινωνική ομάδα, επέλεξε τη βία της σιωπής, την *omerta*, αντί να ανακοινώσει καταγγέλλοντας το τραύμα του ηθικού εξευτελισμού που υπέστη. Οι πηγές πρώτου προσώπου, όπως μια προφορική μαρτυρία, μπορούν να απεικονίσουν πιο απτά το δράμα ενός αντάρτη του Δημοκρατικού Στρατού ο οποίος, στη συνέχεια, εντάχθηκε στον Κυβερνητικό Στρατό και πρωτοστάτησε σε μια μάχη για την ήττα, τον θάνατο σωστότερα, των παλιών συντρόφων του, ενώ ακόμη και σήμερα δηλώνει ΚΚΕ. Από γραπτές και προφορικές μαρτυρίες μπορεί κανείς να πληροφορηθεί και για

τις ακραίες περιπτώσεις που ένας πρώην επονίτης, αφού στη δίκη υπόγραψε δήλωση, τον έστειλαν στη Μακρόνησο και μετατράπηκε σε βασανιστή των πρώην συντρόφων του (Βασιλείου 1999: 31-2).

Τέλος, πέρα από το περιεχόμενο, τη δημοσίευση της μαρτυρίας της Αγαθής Νοτίδου εμπόδισαν και πρακτικοί λόγοι. Ο τρόπος έκδοσης –αυτοέκδοση ή εκδοτικός οίκος και ποιός– αποτελεί τη συνισταμένη της πολιτικής συγκυρίας και της πολιτικής/κομματικής και κοινωνικής ταυτότητας των συγγραφέων. Ακόμη και αν οι εκδοτικοί οίκοι που σχετίζονται άμεσα με την Αριστερά δεν την εξέδιδαν και οι υπόλοιποι δεν έβρισκαν το κείμενο ‘λογοτεχνικό’ ή η συγγραφέας δεν ήθελε ή δεν ήξερε πώς να απευθυνθεί σε αυτούς, υπήρχε η λύση της αυτοέκδοσης. Αυτό σήμαινε ότι θα έπρεπε να επωμισθεί η ίδια τα έξοδα αλλά και τη διακίνηση. Η λύση αυτή εκτός από χρήματα, προϋποθέτει κουράγιο, νιάτα, αλλά και γνώσεις. Ήδη όμως το 1981 ήταν 93 χρονών και η κόρη της γύρω στα 70. Η λύση να πληρώσει κάποιον εκδοτικό οίκο για την έκδοση είναι σχετικά πρόσφατη (με την καθιέρωση του κωδικού και την οργανωμένη διακίνηση) και μάλλον η προσπάθεια της έκδοσης της μαρτυρίας σταμάτησε στις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Η μαρτυρία της Αγαθής Νοτίδου έμεινε αδημοσίευτη γιατί καμιά κοινωνική ή εθνική ομάδα δεν θέλει να αναδεικνύει η ιστορία της ‘πλευρές οδυνηρές και δυσάρεστες, για τις οποίες, με το πέρασμα του χρόνου, κανείς πια δεν αισθάνεται άνετα και περήφανος’ ή γιατί δεν θέλει να θυμάται ‘όσα θεωρείται ότι δεν βοηθούν τους καλούς αγώνες’ (Ηλιού 1994).

Επίλογος

Οι γραπτές μαρτυρίες συγκαταλέγονται στις έμμεσες, τις δευτερογενείς (σε σχέση με τα γεγονότα) πηγές και, σίγουρα, δεν προσφέρονται για την καταγραφή μιας γεγονοτολογικής ιστορίας. Προσφέρουν, όμως, πάρα πολλά στην κατανόηση του κλίματος, της ατμόσφαιρας της εποχής καθώς και στην καταγραφή, συγκρότηση και κατασκευή της συλλογικής μνήμης, κάτι στο οποίο τα αρχεία υστερούν. Οι μαρτυρίες αποτελούν προσωπικές καταθέσεις πολλών μικρών ιστοριών που συνέβησαν στη διάρκεια της ζωής ενός ανθρώπου και τις οποίες η μνήμη, με την επιλεκτικότητά της, διατήρησε. Κάθε προσωπική ιστορία όμως με τις αμέτρητες μικροϊστορίες της είναι διαλεκτικά συνδεδεμένη με τη μία, με τη μεγάλη ιστορία (Lehman στο Μυλωνάκη 1998: 22). Οι γραπτές μαρτυρίες αποτελούν πολύτιμες ιστορικές πηγές, κυρίως για

εποχές διχασμού, όπως ο Εμφύλιος, ακόμα ή ίσως περισσότερο, εάν δεν κριθikan δημοσιεύσιμες. Κάθε μαρτυρία, όσο προσωπική και αν είναι, αντι-κατοπτρίζει την εποχή της.

Στην περίπτωση της μαρτυρίας της Αγαθής Νοτίδου το προσωπικό είναι στενά δεμένο με το πολιτικό. Οι βιωμένες εμπειρίες της δεν ήταν ανακοινώσιμες γιατί, στην προσπάθειά της να απολογηθεί για κάτι που τελικά δεν έκανε (τη δήλωση), αλλά και να υπερασπιστεί τις 'ηθικές' της αρχές, κατέγραψε τις πολιτικές και ιδεολογικές μετατοπίσεις (απόλυτα δικαιολογημένες σε μια εποχή μεγάλων κοινωνικών αλλαγών) και υπέδειξε κάποιες ανθρωπινες διαστάσεις για τους αντιστασιακούς και τους πολιτικούς κρατούμενους, τους οποίους η συλλογική μνήμη της Αριστεράς ήθελε ήρωες/μάρτυρες, με ιδιότητες και ικανότητες διαφορετικές, ανώτερες, από των 'κανονικών' ανθρώπων.

Η μαρτυρία της δεν μπορούσε να ξεφύγει από τα εσκαμμένα της πολιτικής συγκυρίας και γι' αυτό δεν εκδόθηκε, παρόλη τη μοναδικότητά της. Το αδημοσίευτο αυτό κείμενο καταρρίπτει κάποιους από τους 'ζωτικούς μας μύθους'. Κρίθηκε άξιο αναφοράς στις αρχές του 21ου αιώνα, ενώ έχουν περάσει πάνω από πενήντα χρόνια από το τέλος της ένοπλης σύγκρουσης, σχεδόν σαράντα χρόνια από τότε που γράφτηκε το κείμενο και περίπου μια δεκαετία που βρίσκεται στην κατοχή μου.

Σημειώσεις

1. Για το αντίστροφο έχουν καταγραφεί τα εξής κείμενα: Κάρλου (1995), Καρρά (1995), Βλάσση (1997), Βασιλείου (1999), καθώς και μια μαρτυρία όπου η σειρά είναι: εξορία - φυλακή - εξορία - φυλακή (Μανωλκίδου 1997).

2. Ο Γιώργος Χουλιάρας (Περικλής), για παράδειγμα, έδωσε σε κάποιους φωτοτυπίες από τη μαρτυρία του αλλά, όσο ζούσε, δεν επιθυμούσε τη δημοσίευσή της.

3. Στα χέρια μου έφτασε μέσω του Αντώνη Σωτηράκου, στον οποίο την είχε δώσει ο συνάδελφός του, δημοσιογράφος, Δημήτρης Τσιπούρας. Στα χέρια του έφτασε το 1990, μέσω της κόρης της συγγραφέως. Δούλεψε στην εφημερίδα *Πρώτη* και επρόκειτο να γίνει μια δημοσιογραφική καμπάνια για τις εξορίες, αλλά τελικά η εφημερίδα έκλεισε (Μαρτυρία Δ. Τσιπούρα: 6.6.2003)

4. Στο φάκελο που περικλείει το δακτυλόγραφο κάποιος έχει γράψει με το χέρι '1981/2 Φεβρουαρίου, 93 χρονών'. Θεώρησα, με βάση και τα άλλα βιογραφικά στοιχεία που κατατίθενται στο κείμενο, ότι αφορά την ηλικία της. Δεν μπόρεσα να εντοπίσω κανέναν δικό της. Ένα τηλέφωνο που ήταν επίσης γραμμένο στο φάκελο, όταν το κάλεσα μου απάντησαν ότι εδώ και τρεις μήνες έχει αλλάξει ιδιοκτήτη.

5. Οι εξορίες μετατράπηκαν σε 'στρατόπεδα πειθαρχημένης διαβίωσης' με τον ΑΝ της 31.12.1947. Μέχρι τότε ήταν μεικτές. Από τον Μάρτιο του 1948 άρχισαν να συγκεντρώνουν

τις εξόριστες στη Χίο, στους στρατώνες που βρίσκονται κοντά στην πόλη. Το καλοκαίρι έσπησαν σπινές στον περίβολο και τις 'επικίνδυνες' τις μετέφεραν στο σχολείο του Αγίου Θωμά και, από τον Σεπτέμβριο, σε κάτι κατναποθήκες. Το καλοκαίρι του 1948 στη Χίο βρίσκονταν πάνω από 1.000 γυναίκες και παιδιά. Στο πρώτο κτίριο ήταν οι ανταρτοικογένειες, στο δεύτερο όσες είχαν αυτόνομη δράση και στο τρίτο οι δηλωσίες. (Κωνσταντοπούλου 1976: 37-80, Κεφαλιδού 1976: 81-119, Γαβριηλίδη 1976: 223-266, Κούνδουρος 1978: 139, Μαστρολέων 1985: 9-40, Βερβενιώτη 1999: 403-4).

6. Το Τρίκερι είναι ένα μικρό νησί που βρίσκεται στον Παγασητικό. Εκεί λειτουργούσαν δύο στρατόπεδα. Επάνω, γύρω από το γυναικείο Μοναστήρι, βρίσκονταν οι 'προληπτικές' (όσες είχαν συγγενή/εις στο Βουνό) και, κάτω, οι γυναίκες που είχαν μεταφερθεί από το στρατόπεδο της Χίου. Ο συνολικός αριθμός τους υπολογίζεται περίπου σε 5.000. Τον Ιανουάριο του 1950 που έγινε η μεταφορά των εξοριστών γυναικών στη Μακρόνησο (περίπου 1.000) το επάνω στρατόπεδο είχε σχεδόν διαλυθεί.

7. Ο Γιάννης Σπανός ήταν Γραμματέας της Κομματικής Οργάνωσης Αθήνας (ΚΟΑ). Οι προηγούμενοι γραμματείς της ΚΟΑ ήταν όλοι μέλη της ΚΕ του ΚΚΕ: Βασίλης Μπαρτζιώτας (Φάνης), όλη την Κατοχή μέχρι τον Ιούνιο του 1946, Αρίστος Βασιλειάδης, Χρύσα Χατζηβασιλείου και Αχιλλέας Μπλάνας. Στις 6.10.1948 το Πολιτικό Γραφείο καθαίρεσε την Επιτροπή Πόλης της ΚΟΑ και τοποθέτησε νέα με γραμματέα τον Γιάννη Σπανό (ΑΣΚΙ, ΚΚΕ, κ. 407: 22/1/55 και 21/1/61). Στο Θεοδώρου 1976β: 181, ο Σπανός ήταν 'σπανός' και το όνομά του Χρήστος Πούλος. Ως καπετάνιος του ΕΛΑΣ Πούλος αναφέρεται και στο Μαστρολέων 1985: 71-2. Στο Χαριάτη 1977: 73 γράφεται Σπανός, το ίδιο και στο Κουτσήφαρη 1973: 93-2, αλλά συμπληρώνεται ότι είχε λίγα γένια.

8. Στον Ν. 1863/18.9.1989 (ΦΕΚ 204) 'Άρση των συνεπειών του εμφυλίου 1944-1949', αρθρ. 1 ως 'περίοδος εμφυλίου πολέμου' ορίζεται η περίοδος από την αποχώρηση των στρατευμάτων κατοχής μέχρι 31.12.1949. Ο όρος 'συμμοριτοπόλεμος' αντικαθίσταται με τον όρο 'εμφύλιος πόλεμος' και ο όρος 'συμμοριτές' με τον όρο 'Δημοκρατικός Στρατός'.

9. Η δομή του κειμένου έχει ως εξής: Ο πόλεμος: 1-9, Κατοχή και Αντίσταση: 9-64, Απελευθέρωση και Δεκεμβριανά: 64-87, Σύλληψη: 87-100, Φεβρουάριος 1945 - 1948: 100- 108, Εξόριστη στη Χίο: 108-131, Τρίκερι: 132-170, Κρατητήρια, Ανακρίσεις: 170-198, Φυλακές Αβέρωφ, Δίκη: 198-254.

10. Μια εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα αποτελεί μία μαρτυρία που εκδόθηκε το 1951, όχι όμως εντός Ελλάδας, αλλά 'έξω', από εκδοτικό οίκο που ανήκε στο ΚΚΕ. Στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου οι εκτελέσεις στην Ελλάδα ήταν ένα ισχυρό επιχείρημα του σοβιετικού μπλοκ ενάντια στον 'Ελεύθερο Κόσμο' και η συγγραφέας είχε ζήσει έξι μήνες ως μελλοθάνατη (Παυλιδού 1951). Πρόκειται για μια συλλογή άρθρων που πρωτοδημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Νέος Δημοκράτης* της Κύπρου.

11. Κάποια από τα 'τετράδια' βρίσκονταν στην κατοχή της Ρόζας Ιμβριώτη. Στην έκδοση του 1975 λείπει το κείμενο της Νίτσας Γαβριηλίδη, υπάρχει όμως ένα άλλο κείμενο 'Διηγείται μια κρητικιά εξόριστη και γράφει η Βικτωρία Θεοδώρου' καθώς και τέσσερα ποιήματα. Υπάρχει ένα 'τετράδιο', της Λίζας Κόττου, το οποίο έχει μείνει αδημοσίευτο. Ευχαριστώ πολύ τη Βικτωρία Θεοδώρου για τις πληροφορίες και τη στήριξη που μου παρείχε.

12. Τα κείμενα που έχουν καταγραφεί και τα οποία αναφέρονται και στις ΚΓΦΑ είναι συνολικά –και στις δύο δεκαετίες– 30. Στη δεκαετία του 1980 οκτώ: έξι βιβλία, ένα άρθρο και μία επανέκδοση. Τη δεκαετία του 1990 μετρούμε 22 τίτλους: δέκα άρθρα και 12 βιβλία.

13. Ο Ν. Μπελογιάννης, μετά την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού, πήγε 'έξω', επέστρεψε

στην Ελλάδα και συνελήφθη. Η πρώτη δίκη έγινε το 1951 και ο πρωθυπουργός Ν. Πλαστήρας έδωσε διαβεβαιώσεις ότι οι καταδικασμένοι σε θάνατο δεν θα εκτελούνταν. Το 1952, όμως, σε νέα δίκη με το Ν. 375 (15/2 - 1/3/1952) 'περί κατασκοπείας' καταδικάστηκαν ξανά σε θάνατο. Τον Μάρτιο του 1952, ο Ν. Πλουμπίδης με επιστολή του δήλωσε ότι αυτός ήταν υπεύθυνος του παράνομου μηχανισμού και ζήτησε να παραδοθεί και να δικαστεί αυτός για ότι κατηγορούνταν ο Μπελογιάννης. Στο τέλος Μαρτίου ο Μπελογιάννης και οι σύντροφοί του εκτελέστηκαν, αλλά ο ΚΚΕ κατήγγειλε τον Ν. Πλουμπίδη ως χαφιέ, προβοκάτορα και προδότη. Συνελήφθη το Νοέμβριο του 1952 και εκτελέστηκε τον Αύγουστο του 1954 (τελευταία εκτέλεση), ενώ το ΚΚΕ υποστήριζε ότι δεν εκτελέστηκε αλλά διέφυγε στις ΗΠΑ. Αποκαταστάθηκε το 1956 (Αλιβιζάτος 1983: 571-576. Παπαχρίστου 1997).

14. Στην ελεύθερη Ελλάδα οι ερωτικές σχέσεις –ακόμη και αν είχαν σκοπό τον γάμο– ήταν υπό απαγόρευση, με το σκεπτικό ότι θα έβλαπταν τον αγώνα, θα τον μόλυναν, θα έδιναν όπλα στους πολιτικούς αντιπάλους και τους κατηγορήσουν ότι θα φτιάξουν μια κοινωνία 'έκφυλη'. Για τους αντάρτες του ΕΛΑΣ, υπερασπιστές της 'τιμής' της πατρίδας, αναφέρονται και περιπτώσεις εκτελέσεων. Στις πολιτικές οργανώσεις τα πράγματα ήταν πιο χαλαρά. Οι σχέσεις όμως βρίσκονταν κάτω από τον έλεγχο της οργάνωσης. Διαγράφηκαν και στελέχη επειδή είχαν σχέσεις εκτός γάμου. Οι απαγορεύσεις αυτές (που αφορούσαν κυρίως τη βάση και όχι την ηγεσία) λειτούργησαν θετικά για τη μαζική ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος (Βερβενιώτη 1994: 159-166). Στον Δημοκρατικό Στρατό όμως, τον τελευταίο χρόνο, επιτρέπονταν να έχουν ερωτικές σχέσεις (Βερβενιώτη 2002β).

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Αλιβιζάτος, Ν. (1983). *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση (1922-1974)*. 'Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Αμπατζοπούλου, Φ. (2000α). Ιστορία και Μυθοπλασία: Οι Αυτοβιογραφικές Αφηγήσεις Πολέμου. Σε *Η Γραφή και η Βάσανος. Ζητήματα Λογοτεχνικής Αναπαράστασης*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Αμπατζοπούλου, Φ. (2000β). Ιστορίες Ζωής. Η Βάσανος και η Αφήγηση. Σε *Η Γραφή και η Βάσανος. Ζητήματα Λογοτεχνικής Αναπαράστασης*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Antoniou, G. και Marantzidis, N. (2002). Local Dimensions of the Greek Civil War: An Overview. Άρθρο για το Workshop *Civil Wars and Political Violence in 20th Century Europe*. European University Institute, Florence, 18-20 April.
- ΑΣΚΙ (Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας). Αρχείο Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ), κουτί 407, φάκ. 22/1/55: 'Σημείωμα για τη σημερινή πολιτική και οργανωτική κατάσταση της Κ[ομματικής] Ο[ργάνωσης] Α[θήνας]. Ηλίας Ιωαννίδης, Γράμμος 25.5.1949'.
- ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 407, φάκ. 21/1/61: 'Εκθεση του Γ[ιάννη] Σ[πανού]

- προς το Π[ολιτικό] Γ[ραφείο] της Κ[εντρικής] Ε[πιτροπής] του ΚΚΕ. Ελεύθερη Ελλάδα, Σεπτέμβρης 49'.
- Βασιλείου, Β. (1999). *Ένα Κλωνάρι Ανθισμένο Ρείκι*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Βερβενιώτη, Τ. (1994). *Η Γυναίκα της Αντίστασης. Η Είσοδος των Γυναικών στην Πολιτική*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσεάς.
- Βερβενιώτη, Τ. (1999). 'Το Δίλημμα και το Τίμημα των Γυναικών της Αντίστασης'. *Τα Ιστορικά* 16, 31: 381-418.
- Βερβενιώτη, Τ. (2000). Μακρονήσι: Μαρτύρια και Μαρτυρίες Γυναικών. Σε *Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη. Το Παράδειγμα της Μακρονήσου*. Αθήνα: Φιλίστωρ.
- Βερβενιώτη, Τ. (2002α). 'Προφορική Ιστορία και Έρευνα για τον Ελληνικό Εμφύλιο: Η Πολιτική Συγκυρία, ο Ερευνητής και ο Αφηγητής'. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών* 107 Α: 157-181.
- Βερβενιώτη, Τ. (2002β). Οι Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας. Σε Η. Νικολακόπουλος, Ά. Ρήγος και Γ. Ψαλλίδας (επιμ.) *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945 - Αύγουστος 1949*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Βερβενιώτη, Τ. (2003). *Διπλό Βιβλίο: Η Αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση/ Η Ιστορική Ανάγνωση*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Βλάσση - Θεοδωρικάκου, Α. (1997). *Οι Μνήμες Μένουν Ζωντανές. Οι Αναμνήσεις μιας 17χρονης Ανταρτοπούλας του ΔΣΕ*. Αθήνα: Εκδόσεις Εντός.
- Γαβριηλίδη, Ν. (1976). Γράφει η Νίτσα Γαβριηλίδη για το 'Παράρτημα' με τις 'Επικίνδυνες'. Σε Β. Θεοδώρου (επιμ.) *Στρατόπεδα Γυναικών. Εννέα Θαμμένα Τετράδια με Αφηγήσεις Κρατουμένων Γυναικών στα Στρατόπεδα Χίου, Τρίκερι, Μακρονήσου στα Χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου 1947-1951*. Αθήνα.
- Ζεύγου, Κ. (1980). *Με το Γιάννη Ζέβγο στο Επαναστατικό Κίνημα*. Αθήνα: Εκδόσεις Ωκεανίδα.
- Ηλιού, Φ. (1994). Η Μνήμη της Ιστορίας και η Αμνησία των Εθνών. *Μακρονήσος, Ιστορικός Πολιτιστικός Τόπος*. Αθήνα: ΥΠΠΟ κ.ά.
- Ηλιού, Φ. (2000). Οι Βιωμένες Ιστορίες και η Ιστοριογραφική Προσέγγιση στο Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. *Το παράδειγμα της Μακρονήσου. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Αθήνα 6-7 Μαρτίου 1998*. Αθήνα: Φιλίστωρ.
- Θεοδώρου, Β. (1973). *Εκδρομή*. Αθήνα.
- Θεοδώρου, Β. (επιμ.). (1975). *Στρατόπεδα Γυναικών. Εννέα Θαμμένα Τε-*

- τραδία με Αφηγήσεις Κρατουμένων Γυναικών στα Στρατόπεδα Χίου, Τρίκερι, Μακρονήσου στα Χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου 1947-1951. Αθήνα. Θεοδώρου, Β. (επιμ.) (1976α). *Στρατόπεδα γυναικών. Εννέα Θαμμένα Τετραδία με Αφηγήσεις Κρατουμένων Γυναικών στα Στρατόπεδα Χίου, Τρίκερι, Μακρονήσου στα Χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου 1947-1951*. Αθήνα.
- Θεοδώρου, Β. (1976β). Τα Τετραδία της Βικτωρίας Θεοδώρου. Σε Β. Θεοδώρου (επιμ.) *Στρατόπεδα Γυναικών. Εννέα Θαμμένα Τετραδία με Αφηγήσεις Κρατουμένων Γυναικών στα Στρατόπεδα Χίου, Τρίκερι, Μακρονήσου στα Χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου 1947-1951*. Αθήνα.
- Ιμβριώτης Γ. (1962). 'Ο Αντιστασιακός 'Ανθρωπος'. *Επιθεώρηση Τέχνης* 87-88: 280-287.
- Καλή Κ. (1998). 'Όσα δεν Πήρε ο 'Ανεμος. Η Αυτοβιογραφία μιας Θεατρίνας. Αθήνα: Εκδόσεις 'Αγρα.
- Καρανίκια, Σ. (1984). *Για μια Νέα Ζωή*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Cardus i R. S. (2000). Politics and the Invention of Memory. For a Sociology of the Transition to Democracy in Spain. Σε J. R. Resina (επιμ.) *Disremembering the Dictatorship: The Politics of Memory in the Spanish Transition to Democracy*. Amsterdam - Atlanta, GA: Editions Rodopi B.V.
- Κάρλου, Α. (1995). *Θυμάμαι...*, Αθήνα: Γκοβόστης.
- Καρρά, Μ. (1995). *Εμείς οι Απ' Έξω. ΠΕΟΠΕΦ: 1948-1954. Μια Μικρή Εποποιία*. Αθήνα: Εκδόσεις Κωσταράκης.
- Κεφαλίδου Σ. (1976). Συνεχίζει η Στάσα Κεφαλίδου για το Στρατόπεδο Γυναικών της Χίου. Σε Β. Θεοδώρου (επιμ.) *Στρατόπεδα Γυναικών. Εννέα Θαμμένα Τετραδία με Αφηγήσεις Κρατουμένων Γυναικών στα Στρατόπεδα Χίου, Τρίκερι, Μακρονήσου στα Χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου 1947-1951*. Αθήνα.
- Consa, Ch. (1995). 'Αυτοβιογραφικά Κείμενα Ελλήνων Κομμουνιστών και η Ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας Μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο', *Μηνήμων* 17: 107-129.
- Κούνδουρος Ρ. (1978). *Η Ασφάλεια του Καθεστώτος. Πολιτικοί Κρατούμενοι, Εκπολίσεις και Τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Κουτσηφάρη - Φραντζέσκου, Α. (1973). *Μια Αθηναϊκή Ιστορία*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος 'Γνώσεις'.
- Κωνσταντοπούλου Α. (1976). Γράφει η Αθηνά Κωνσταντοπούλου για το Στρατόπεδο Γυναικών της Χίου. Σε Β. Θεοδώρου (επιμ.) *Στρατόπεδα Γυναικών. Εννέα Θαμμένα Τετραδία με Αφηγήσεις Κρατουμένων Γυναι-*

- κόν στα Στρατόπεδα Χίου, Τρίκερι, Μακρονήσου στα Χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου 1947-1951. Αθήνα.
- Κωτσάκη, Μ. (1987). *Μια Ζωή Γεμάτη Αγώνες*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Langellier, M. K. (1989). 'Personal Narratives: Perspectives on Theory and Research'. *Text and Performance Quarterly* 9: 243-276.
- Λεύκα, Ε. (1964). *Γυναίκες στην Εξορία*. Αθήνα.
- Μανωλκίδου - Βέττα, Φ. (1997). *Θα σε Λέμε Ισμήνη*. Αθήνα: Φιλίστωρ.
- Μάργαρης Ν. (1966). *Ιστορία της Μακρονήσου*. Αθήνα: Δωρικός.
- Μαργαρίτης Γ. (2000). Το Στρατόπεδο της Μακρονήσου: Η 'Στρατιωτική' Περίοδος (1947-1949). Σε *Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη. Το Παράδειγμα της Μακρονήσου*. Αθήνα: Φιλίστωρ.
- Μαστρολέων - Ζέρβα Μ. (1985). *Εξόριστες*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαχαιροπούλου Δ. Α. (1975). *Τραγούδια (Ντοκουμέντα) των Εξοριστών Γυναικών στη Μακρόνησο - Λήμινο - Τρίκερι*. Αθήνα.
- Μελετζής, Σ. (1984 γ' έκδοση). *Με τους Αντάρτες στα Βουνά*. Αθήνα: Καλλιτεχνικές Εκδόσεις Σ. Μελετζή - Ε. Παπαδάκη.
- Μυλωνάκη, Ι. (1998). 'Αυτοβιογραφικά Κείμενα ως Ιστορικές Πηγές: Νεότερες Συζητήσεις και Αναζητήσεις'. *Ιστωρ* 11: 21-25.
- Neier, A. (1998). *Confining Dissent. The Political Prison*. Σε N. Morris και D. J. Rothman (επιμ.) *The Oxford History of the Prison. The Practice of Punishment in Western Society*. New York - Oxford: Oxford University Press.
- Νοτίδου - Δρίτσου, Α. (1997). *Στρατόπεδο Γυναικών Τρίκερι. Ιστορικό Ανάγνωσμα από Προσωπικές Εμπειρίες της Περιόδου 1940-1953*. Αθήνα: Αδημοσίευτη μαρτυρία.
- Ζυφτίλης, Α. (1996). Αφήγηση. Σε Β. Βαρδινογιάννης και Π. Αρώνης (επιμ.) *Οι Μισοί στα Σίδερα*. Αθήνα: Φιλίστωρ.
- Παγουλάτου - Λομβέρδου, Ρ. (1974). *Εξορία. Χρονικό 1948-1950*. Νέα Υόρκη.
- Παναγιωτόπουλος, Π. (1997). 'Η κομμουνιστική Μνήμη της Ήττας: Διερευνώντας τις Κοινωνιολογικές Προϋποθέσεις της Μετά-ιστορικής Ηθικής Δικαίωσης'. *Το Εμφύλιο Δράμα*, Δοκίμης 6: 135-163.
- Παπαδούκα, Ο. Β. Γ. (1981). *Κεντρικά Γυναικεία Φυλακά Αβέρωφ*. Αθήνα.
- Παπαθανασίου, Ι. (1996). 'Βίωμα, Ιστορία και Πολιτική. Η Υπόσταση της Προσωπικής Μαρτυρίας: Σκέψεις με Αφορμή Δύο Βιβλία του Τάκη Μπενά'. *Τα Ιστορικά* 24-25: 253-266.

- Παπαχρίστου, Α. Δ. (1997). *Νίκος Πλουμπίδης. Ντοκουμέντα: Γράμματα από τη Φυλακή 1953-1954*. Αθήνα: Εκδόσεις Δελφίνι.
- Παυλίδου, Κ. (1951). *Έξι Μήνες Μελλοθάνατη. Ηρωικές Σελίδες από τις Φυλακές Αβέρωφ*. χ.τ.: Εκδοτικό 'Νέα Ελλάδα'.
- Πετρονώτης, Α. (2003). *Χρονικό Ελισσαβίτη*. Αθήνα: Εκδόσεις Υπερόριος.
- Σακελίων - Χατζή, Γ. (1985). *Μια Ζωή Σαν Τόσες Άλλες (Το Χρονικό μιας Αγρότισσας)*. Αθήνα.
- Thompson P. (1998). *The Voice of the Past. Oral History*. Σε R. Perks και A. Thompson (επιμ.) *The Oral History Reader*. London: Routledge.
- Τσακίρη, Σ. (1996). Στις φυλακές Κάστορος. Η 'αράχνη'. Σε Β. Β. Βαρθινογιάννης και Π. Γ. Αρώνης (επιμ.) *Οι Μισοί στα Σίδερα*. Φιλίστωρ: Αθήνα.
- Φαλιάγκα - Παπανικολάου, Ε. (1980). *Στις Μάνες μας. Μαρτυρίες από τη Φυλακή*. Αθήνα: Εκδόσεις από φωτιά και από σίδερο.
- Φουκώ Μ. (1989). *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η Γέννηση της Φυλακής*. Μτφ. Κ. Χατζηδήμου, Ι. Ράλλη. Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα.
- Χαριάτη-Σισμάνη, Κ. (1977). *Γυναίκες από Όλη την Ελλάδα. Χίος - Τρικέρι - Μακρόνησος - Τρικέρι, 1948-1952*. Αθήνα.
- Χατζή, Η. (1999). *ΕΣΕΙΣ, ΕΜΕΙΣ, Εσείς*. Δωρικός: Αθήνα.